

ВИЩИЙ НАВЧАЛЬНИЙ ПРИВАТНИЙ ЗАКЛАД
«ДНІПРОВСЬКИЙ ГУМАНІТАРНИЙ УНІВЕРСИТЕТ»
НАУКОВО-ДОСЛІДНИЙ ІНСТИТУТ

Кафедра психології

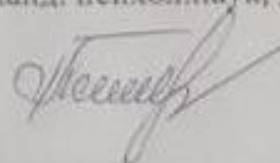
На правах рукопису

ЧАПЛИНСЬКА КРИСТИНА АНДРІЙВНА

ЗВ'ЯЗОК ЕМОЦІЙНОЇ СФЕРИ ПІДЛІТКІВ З ВИЯВЛЕННЯМ ЇХ
ПРОФЕСІЙНИХ ПЕРЕВАГ У СФЕРІ ДІЯЛЬНОСТІ

Спеціальність: 053 «Психологія»
(код) (назва спеціальності)
Освітня програма Психологія
(назва)
Кваліфікаційна робота на здобуття освітнього ступеня бакалавр

Науковий керівник: Пашко А.О.,
канд. психол.наук, доцент

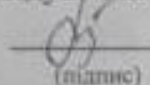

РЕКОМЕНДОВАНО ДО ЗАХИСТУ

Протокол засідання кафедри психології

№ 10 від 15.01.2024

Завідувач кафедри психології

 Людмила ПРИСНЯКОВА
(підпис) (Ім'я, ПРИЗВИЩЕ)

Нормоконтроль Наталья СЕРПІЄНКО

Дніпро, 2024

**ВИЩИЙ НАВЧАЛЬНИЙ ПРИВАТНИЙ ЗАКЛАД
«ДНІПРОВСЬКИЙ ГУМАНІТАРНИЙ УНІВЕРСИТЕТ»**

Кафедра психології
Освітній ступінь бакалавр
Спеціальність 053 «Психологія»
Освітня програма Психологія

ЗАТВЕРДЖУЮ

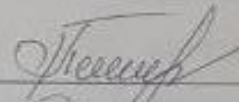
Завідувач кафедри психології
Людмила ПРИСНЯКОВА
12.02.2024 року

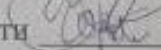
**ЗАВДАННЯ НА КВАЛІФІКАЦІЙНУ РОБОТУ
ЧАПЛІНСЬКА КРИСТИНА АНДРІЙВНА**

1. Тема роботи: «Зв'язок емоційної сфери підлітків з виявленням їх професійних переваг у сфері діяльності».
2. Науковий керівник роботи: Пашко А.О., канд. психол.наук, доцент
Затверджені наказом вищого навчального закладу від «   » 2024 року №
3. Строк подання роботи на кафедру: 12.02.24р.
4. Мета кваліфікаційної роботи: теоретично обґрунтувати та за допомогою емпіричного дослідження визначити рівень та взаємозв'язок особливостей емоцій підлітків – у зв'язку з їх профорієнтацією.
5. Завдання кваліфікаційної роботи
  - провести теоретичний аналіз літератури дослідників з проблеми особливостей емоційного стану у підлітків у зв'язку з професійним вибором;
  - методологічно обґрунтувати дослідження емоційної сфери як фактора професійного вибору підлітків;
  - провести емпіричне дослідження та виявити зв'язок отриманих результатів з показниками виявлених емоційних станів щодо виникнення зв'язку з певними професійним типами, та проаналізувати їх;
  - обробити та описати підсумки отриманих результатів дослідження;
  - встановити подальші перспективи дослідження;
  - спираючись на отримані шляхом діагностування дані, перевірити чинність поставленої гіпотези та зробити висновки.

КАЛЕНДАРНИЙ ПЛАН ВИКОНАННЯ КВАЛІФІКАЦІЙНОЇ РОБОТИ

№ з/п	Назва етапів дипломного проекту (роботи)	Строк виконання етапів проекту (роботи)	Примітка
1.	Вступ	Жовтень	виконано
2.	I Розділ	Листопад	виконано
3.	II Розділ	Грудень	виконано
4.	III Розділ	Січень	виконано
5.	Робота в цілому	Лютий	виконано

Науковий керівник ПАШКО А.О.,

Здобувач вищої освіти ЧАПЛИНСЬКА К.А.

Дата видачі завдання .16.092023 р.

АНОТАЦІЯ

Чаплинська К. А. Зв'язок емоційної сфери підлітків з виявленням їх професійних переваг у сфері діяльності / Кваліфікаційна робота на здобуття освітнього ступеня «бакалавр» за спеціальністю 053 Психологія (освітньо-професійна програма «Психологія»). ВНПЗ ДГУ, Дніпро, 2024.

Зміст анотації

Актуальність проблеми особливості емоційної сфери підлітків полягає в тому, що становлення емоційно-вольової сфери, з якою тісно пов'язано формування особистості – складний і тривалий процес, що характеризує психічний розвиток. Воно протікає під безпосередньою дією з боку оточуючих, в першу чергу для дорослих, що виховують дитину.

Підлітковий вік характеризується як період підвищеної емоційності, що проявляється в легкій збудливості, мінливості настрою, виникненні тривожності, агресивності та інших бурхливих реакцій.

Ще одним аспектом, який потребує уваги в контексті обговорення психологічного вивчення процесу формування і розвитку спрямованості підлітка на етапі професійного самовизначення, коли вибір напряму професійного розвитку вже здійснений, бажанням батьків або популярністю певної професії, але ж ніяк не здібностями учня. Кожна професія має свої особливі психологічні вимоги та здібності до людини, тому вона за своїми особистісними якостями відноситься до певного типу професій.

Ми вважаємо, що обов'язково важливо вивчати профорієнтацію тому що, вона має певний зв'язок з особливостями емоційної сфери підлітків.

Професійна орієнтація – це цілісна система, що складається з взаємопов'язаних компонентів, об'єднаних спільністю мети та єдністю управління: професійна освіта, розвиток інтересів, нахилів школярів у різних видах діяльності – ігрової, пізнавальної, трудової (професійна активізація). У дослідженнях і практичних розробках з профорієнтації з середини минулого століття до наших днів, особливості людини

характеризувалися, виходячи з вимог професії, а не з природи індивідуальності. Тобто відношення "людина – професія" аналізувалася тільки в напрямку від професії до людини, на цьому будувалися відбір і професійне тренування. Поняття і терміни, які характери могли б охарактеризувати індивідуальні особливості, як природні, так і набуті людиною до вступу в цю професію і незалежно від неї, популярністю не користувалися.

Мета даної роботи – теоретично обґрунтувати та за допомогою емпіричного дослідження визначити рівень та взаємозв'язок особливостей емоцій підлітків – у зв'язку з їх профорієнтацією.

Об'єкт дослідження – професійне самовизначення підлітків.

Предмет дослідження – зв'язок емоційної сфери підлітків з виявленням їх професійних переваг у сфері діяльності.

Концептуальна гіпотеза дослідження – існують певні особливості емоційного інтелекту, емоційного стану, пов'язані з професійним вибором підлітків.

Для досягнення поставленої мети та перевірки гіпотези поставлені наступні **завдання**:

- 1) провести теоретичний аналіз літератури дослідників з проблеми особливостей емоційного стану у підлітків у зв'язку з професійним вибором;
- 2) методологічно обґрунтувати дослідження емоційної сфери як фактора професійного вибору підлітків;
- 3) провести емпіричне дослідження та виявити зв'язок отриманих результатів з показниками виявлених емоційних станів щодо виникнення зв'язку з певними професійним типами, та проаналізувати їх.
- 4) обробити та описати підсумки отриманих результатів дослідження.
- 5) встановити подальші перспективи дослідження.

Методи дослідження бесіда, анкетування, спостереження, та аналіз.

Психодіагностичні засоби: з метою пошуків зв'язку особливостей емоційної сфери підлітків з професійним типом професії використано:

– методи теоретичного аналізу: зробити аналіз емоційного стану підлітків, що сприяють на подальший вибір профорієнтації.

– методи емпіричного аналізу: методика Шкала диференційних емоцій (К. Ізарда), для діагностування десяти емоцій таких як: інтерес, радість, здивування, горе, гнів, відраза, нехтування, страх, сором, та провина; методика для діагностика емоційного інтелекту (Н.Холла). Вона складається з 30 тверджень і містить п'ять шкал: «Емоційна обізнаність», «Управління своїми емоціями», «Самомотивація», «Емпатія», «Розпізнавання емоцій інших людей» методика «Самооцінка психічних станів» (Айзенка) дозволяє оцінити деякі неадаптивні стани (тривога, фрустрація, агресія) і властивості особистості (тривожність, фрустрованість, агресивність, ригідність); тест «Опитувальник професійних переваг» (Дж. Холланда) (ОПП) визначає 6 типів професійних вподобань: реалістичного (Р), дослідницького (І), художнього (А), соціального (С), підприємницького (П) та конвенційного (До); «Методика визначення типу майбутньої професії» (Є. О. Клімова) призначена для виявлення схильності людини до певних типів професій: людина–природа, людина–техніка, людина–людина, людина –знакова система, людина–художній образ.

– математико – статистичні методи: для перевірки гіпотез дослідження застосовано квазіекспериментальний план емпіричного дослідження, для нееквівалентних груп. Обробка результатів здійснювалась за допомогою кластерного аналізу за методом К–середніх; перевірка на нормальність зроблена за відповідністю стандартним помилкам отриманого розкиду даних асиметрії ексцеса; пошук відмінностей між контрастними групами досліджуваних за допомогою непараметричного критерія U–Манна–Уїтні.

Теоретико-методологічну основу дослідження складають теоретичні відомості про дослідження професійного самовизначення з певними особливостями емоційної сфери, якому присвячено значну кількість робіт у науці і практиці – це роботи на виявлення професійних переваг, які в різний

час здійснювали Т. В. Кудрявцева, О. В. Сухарев, також досліджували рівень тривожності у професії такі вчені як: О. В. Корнєєва, М. А. Котика.

Теоретична значущість роботи полягає у розширенні досліджуваних концепцій, щодо зв'язку особливостей емоційної сфери підлітків з професійними типами, полягає у визначенні особливостей емоційної сфери щодо профвибора підлітків, а саме відношення до певного професійного типу.

Практична значущість роботи визначається в тому, що вона має цінність для профорієнтаційної роботи зі старшокласниками, так як вивчається широкий спектр емоційної сфери підлітків з професійними типами, та результати дослідження можуть бути використані у практиці роботи шкільного психолога, у психологічній консультації, а також можуть бути корисні в практиці психокорекції.

ABSTRACT

Chaplinska K. A. The connection of the emotional sphere of adolescents with the identification of their professional advantages in the field of activity / Qualification work for obtaining the educational degree "bachelor" in the specialty 053 Psychology (educational and professional program "Psychology". VNPZ DSU, Dnipro, 2024.

Abstract content

The relevance of the problem of the peculiarities of the emotional sphere of adolescents lies in the fact that the formation of the emotional-volitional sphere, with which the formation of personality is closely connected, is a complex and lengthy process that characterizes mental development. It occurs under the direct influence of others, primarily for adults raising a child.

Adolescence is characterized as a period of increased emotionality, manifested in mild excitability, mood swings, anxiety, aggressiveness and other violent reactions.

Another aspect that requires attention in the context of discussing the psychological study of the process of formation and development of a teenager's orientation at the stage of professional self-determination, when the choice of the direction of professional development has already been made, is due to the desire of the parents or the popularity of a certain profession, but not to the abilities of the student. Each profession has its own special psychological requirements and abilities for a person, therefore, in terms of its personal qualities, it belongs to a certain type of profession.

We believe that it is absolutely important to study career guidance, because it has a certain connection with the characteristics of the emotional sphere of adolescents.

Vocational guidance is an integral system consisting of interrelated components, united by a common goal and unity of management: vocational education, development of interests, inclinations of schoolchildren in various types

of activities - gaming, cognitive, labor (professional activation). In research and practical developments in career guidance from the middle of the last century to the present day, a person's characteristics were characterized based on the requirements of the profession, and not on the nature of individuality. That is, the "person-profession" relationship was analyzed only in the direction from profession to person, and selection and professional training were based on this. Concepts and terms that could characterize individual characteristics, both natural and acquired by a person before entering this profession and independently of it, were not popular.

The purpose of this work is to theoretically substantiate and, with the help of empirical research, determine the level and relationship of the characteristics of adolescents' emotions in connection with their career guidance.

Study object is the professional self-determination of adolescents.

Study subject is the connection between the emotional sphere of adolescents and the identification of their professional preferences in the field of activity.

The conceptual hypothesis of the study is that there are certain features of emotional intelligence and emotional state associated with the professional choice of adolescents.

To achieve the goals and test the hypothesis, the **following tasks are set**:

- 1) Conduct a theoretical analysis of the literature of researchers on the problem of the characteristics of the emotional state of adolescents in connection with professional choice;
- 2) Methodologically substantiate the study of the emotional sphere as a factor in the professional choice of adolescents;
- 3) Conduct an empirical study and identify the connection between the results obtained and the indicators of identified emotional states based on the emergence of connections with certain professional types and analyze them.
- 4) Process and describe the results of the research findings.
- 5) Establish further prospects for research.

Research methods of conversation, questionnaires, observation, and analysis.

Psychodiagnostic tools: in order to find a connection between the characteristics of the emotional sphere of adolescents and the professional type of profession, the following was used:

- methods of theoretical analysis: make an analysis of the emotional state of adolescents that contribute to the further choice of career guidance.
- methods of empirical analysis: the methodology of the Differential Emotions Scale (K. Izard), for diagnosing ten emotions such as: interest, joy, surprise, grief, anger, disgust, disdain, fear, shame and guilt; technique for diagnosing emotional intelligence (N. Hall). It consists of 30 statements and contains five scales: “Emotional Awareness”, “Managing Your Emotions”, “Self-Motivation”, “Empathy”, “Recognizing Other People’s Emotions”. states (anxiety, frustration, aggression) and personality traits (anxiety, frustration, aggressiveness, rigidity); the “Questionnaire of Professional Preferences” (J. Holland) test (OPP) determines 6 types of professional preferences: realistic (R), research (I), artistic (A), social (S), entrepreneurial (P) and conventional (C); “Methodology for determining the type of future profession” (E. A. Klimova) is intended to identify a person’s inclination towards certain types of professions: man-nature, man-technology, man-person, man-sign system, man-artistic image.
- mathematical and statistical methods: to test the research hypotheses, a quasi-experimental design of empirical research for non-equivalent groups was used. The results were processed using cluster analysis using the K-means method; a check for normality was made based on compliance with the standard errors of the obtained scatter of kurtosis asymmetry data; search for differences between contrasting groups of subjects using the nonparametric Mann–Whitney U test.

The theoretical and methodological basis of the study consists of theoretical information about studies of professional self-determination with certain features of the emotional sphere, to which a significant number of works in science and practice are devoted - these are works on identifying professional advantages, which at

different times were carried out by T. V. Kudryavtseva, A. V. Sukharev, who also studied the level of anxiety in the profession, such scientists as: O. V. Korneeva, M. A. Kotika.

The theoretical significance of the work lies in the expansion of the studied concepts regarding the connection between the characteristics of the emotional sphere of adolescents and professional types, and lies in determining the characteristics of the emotional sphere in relation to the professional choice of adolescents, namely the attitude towards a certain professional type.

The practical significance of the work is determined by the fact that it has value for career orientation work with high school students, as a wide range of emotional spheres of adolescents with professional types is studied, and the results of the study can be used in the practice of work of a school psychologist, in psychological counseling, and can also be useful in the practice of psychocorrection.

3MICT

ВСТУП.....13

РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИЧНІ АСПЕКТИ ВИВЧЕННЯ ЕМОЦІЙНОСТІ ПІДЛІТКІВ.....	19
1.1. Емоції як предмет вивчення: поняття, суть і значимість у розвитку особистості.....	19
1.2. Підлітковий вік: психологічний аналіз.....	27
1.2.1. Соціальні фактори розвитку в підлітковому віці.....	31
1.2.2. Фізіологічні особливості розвитку підлітка.....	36
1.2.3 Когнітивний розвиток у підлітковому віці	37
1.3. Особливості емоційного розвитку підлітків.....	41
Висновки до першого розділу.....	43
РОЗДІЛ 2. ТЕОРЕТИЧНІ ОСНОВИ ДОСЛІДЖЕННЯ ПРОФЕСІЙНОЇ ОРІЄНТАЦІЇ ПІДЛІТКІВ.....	45
2.1. Психологічний зміст професійної орієнтації суб'єкта.....	45
2.2. Мотиви вибору професії.....	48
2.3. Індивідуально-психологічні особливості суб'єкта у зв'язку з вибором професії.....	52
Висновки до другого розділу.....	55
РОЗДІЛ 3. МЕТОДОЛОГІЧНЕ ОБГРУНТУВАННЯ ТА ПІДБІР МЕТОДИЧНОГО ІНСТРУМЕНТАРІЮ ЕМПІРИЧНОГО ДОСЛІДЖЕННЯ ОСОБЛИВОСТЕЙ ЕМОЦІЙНОСТІ ПІДЛІТКІВ У ЗВ'ЯЗКУ З ЇХ ПРОФЕСІЙНИМ САМОВИЗНАЧЕННЯМ.....	56
3.1. Методологічне обґрунтування гіпотез емпіричного дослідження.....	56
3.2. Підбір методичного інструментарію емпіричного дослідження.....	62
Висновки до третього розділу.....	65
РОЗДІЛ 4. ЕМПІРИЧНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ ЗВ'ЯЗКУ ОСОБЛИВОСТЕЙ ЕМОЦІЙНОЇ СФЕРИ З ПРОФЕСІЙНИМ ВИЗНАЧЕННЯМ ПІДЛІТКІВ.....	66
4.1. Цілі, задачі та організація емпіричного дослідження.....	66
4.2. Результати емпіричного дослідження зв'язку особливостей емоційної сфери та професійного визначення підлітка.....	70
4.3. Аналіз результатів в емпіричному дослідженні та їх обговорення.....	83
Висновки до четвертого розділу.....	88
ВИСНОВКИ.....	89
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	92
ДОДАТКИ.....	

ВСТУП

Актуальність проблеми особливості емоційної сфери підлітків полягає в тому, що становлення емоційно-вольової сфери, з якою тісно пов'язано формування особистості – складний і тривалий процес, що характеризує психічний розвиток. Воно протікає під безпосередньою дією з боку оточуючих, в першу чергу для дорослих, що виховують дитину. Без знання особливостей емоційної сфери дітей, важко вірно реагувати на їх вчинки, вибирати відповідні осуд або заохочення, цілеспрямовано керувати вихованням. Проблема емоційної сфери особистості розглядалась у дослідженнях вітчизняних та зарубіжних вчених А. Ребер, П. Фресс, П.В. Симонов, Т.С.Яценко, О.Г. Асмолов, К. Ізард та інших.

Дослідженням та розвитком підліткового віку займалися такі вчені: Л.С. Виготський, О.М. Леонтьєв, А.О. Реан, Д.І. Фельдштейн, Є. Г. Еріксон, Д. Б. Ельконін, Л. І. Божович, Ж. П'яже та інші.

Вивчали мотивацію та проблеми вибору професії такі вчені як: М. Х. Титма, К. Замфір, В. М. Дружинін та інші.

Емоції як невід'ємний компонент психічної діяльності змінюються у процесі життя людини. Вплив емоцій на протікання багатьох психічних процесів посилює необхідність пізнання механізмів їхнього виникнення, розвитку і можливого коригування в навчально-виховному процесі [22].

Підлітковий вік характеризується як період підвищеної емоційності, що проявляється в легкій збудливості, мінливості настрою, виникненні тривожності, агресивності та інших бурхливих реакцій.

Підліток сприймає світ емоційно. Емоції виступають як внутрішня мова, як система сигналів, за допомогою яких суб'єкт дізнається про значимість того, що відбувається. Особливість емоцій полягає в тому, що вони безпосередньо відображають відношення між мотивами діяльності та реалізацією цих мотивів. Емоції в діяльності людини виконують функцію оцінювання її перебігу й результатів. Вони організують діяльність, стимулюючи та

скеровуючи її. Емоції важко врегулювати волею, їх важко викликати за своїм бажанням.

Відомо, що емоційна сфера як стійка властивість індивідуальності, як одна з психологічних складових темпераменту виконує системо–утворюючу функцію у структурі рис особистості та окремих її якостей; емоції та емоційність беруть участь у регуляції діяльності, є детермінантами успішності діяльності.

Ще одним аспектом, який потребує уваги в контексті обговорення психологічного вивчення процесу формування і розвитку спрямованості підлітка на етапі професійного самовизначення, коли вибір напряму професійного розвитку вже здійснений, бажанням батьків або популярністю певної професії, але ж ніяк не здібностями учня. Кожна професія має свої особливі психологічні вимоги та здібності до людини, тому вона за своїми особистісними якостями відноситься до певного типу професій.

Ми вважаємо, що обов'язково важливо вивчати профорієнтацію тому що, вона має певний зв'язок з особливостями емоційної сфери підлітків.

Професійна орієнтація – це цілісна система, що складається з взаємопов'язаних компонентів, об'єднаних спільністю мети та єдністю управління: професійна освіта, розвиток інтересів, нахилів школярів у різних видах діяльності – ігрової, пізнавальної, трудової (професійна активізація); професійна психодіагностика; професійна консультація; професійний відбір (підбір); професійна адаптація і професійне виховання [4].

У дослідженнях і практичних розробках з профорієнтації з середини минулого століття до наших днів, особливості людини характеризувалися, виходячи з вимог професії, а не з природи індивідуальності. Тобто відношення "людина – професія" аналізувалася тільки в напрямку від професії до людини, на цьому будувалися відбір і професійне тренування. Поняття і терміни, які характери могли б охарактеризувати індивідуальні особливості, як природні, так і набуті людиною до вступу в цю професію і незалежно від неї,

популярністю не користувалися. Вибір професії довгий час розглядався як пошук відповідності між вимогами професії та індивідуальністю. Такий підхід стали називати "діагностичним" і віднесли до розряду директивних форм профконсультації та профорієнтації [4].

Усвідомлений вибір професії впливає на подальше життя, визначає успішність самореалізації, соціалізації, кар'єрного і професійного зростання. Необхідність організації ефективного професійного консультування спрямованого на допомогу підліткові в усвідомленому виборі професії, що відповідає суспільним і особистісним вимогам, робить цю проблему актуальною [9].

Власне це й обрано основною проблемою даного дослідження, що визначає його актуальність як у загальнопсихологічному, так і у прикладному аспектах.

Мета даної роботи – теоретично обґрунтувати та за допомогою емпіричного дослідження визначити рівень та взаємозв'язок особливостей емоцій підлітків – у зв'язку з їх профорієнтацією.

Об'єкт дослідження – професійне самовизначення підлітків.

Предмет дослідження – зв'язок емоційної сфери підлітків з виявленням їх професійних переваг у сфері діяльності.

Концептуальна гіпотеза дослідження – існують певні особливості емоційного інтелекту, емоційного стану, пов'язані з професійним вибором підлітків.

Емпіричні гіпотези нашого дослідження:

1. Низькі рівні тривожності, фрустрації, агресивності, ригідності супроводжуються вибором професійного типу «соціальний» та групи професій «людина–людина».

2. Високі рівні самомотивації, управління своїми емоціями пов'язані з конвенційним, підприємницьким та реалістичним професійними типами.

3. Високі рівні переживання емоцій інтерес, радість, здивування, горе, гнів, відраза, нехтування, страх, сором та провина супроводжуються наданням переваги професійним типам «людина–художній образ», «людина–природа» та художньому типу.

4. Низькі рівні емоційної обізнаності, розпізнавання емоцій інших людей, та емпатії пов'язані з вибором професійного типу інтелектуального, а також груп професій «людина–техніка», «людина–знакова система».

Для досягнення поставленої мети та перевірки емпіричних гіпотез поставлені наступні **завдання**:

1) провести теоретичний аналіз літератури вітчизняних та зарубіжних дослідників з проблеми особливостей емоційного стану у підлітків у зв'язку з профвибором;

2) методологічно обґрунтувати дослідження емоційної сфери як фактора професійного вибору підлітків;

3) провести емпіричне дослідження та виявити зв'язок отриманих результатів з показниками виявлених емоційних станів щодо виникнення зв'язку з певними професійним типами, та проаналізувати їх.

4) обробити та описати підсумки отриманих результатів дослідження.

5) встановити подальші перспективи дослідження.

Методи дослідження бесіда, анкетування, спостереження, та аналіз.

Психодіагностичні засоби: з метою пошуків зв'язку особливостей емоційної сфери підлітків з професійним типом професії використано:

– методи теоретичного аналізу: зробити аналіз емоційного стану підлітків, що сприяють на подальший вибір профорієнтації.

– методи емпіричного аналізу: методика Шкала диференційних емоцій (К. Ізарда), для діагностування десяти емоцій таких як: інтерес, радість, здивування, горе, гнів, відраза, нехтування, страх, сором, та провина; методика для діагностика емоційного інтелекту (Н.Холла). Вона складається з 30 тверджень і містить п'ять шкал: «Емоційна обізнаність», «Управління своїми

емоціями», «Самомотивація», «Емпатія», «Розпізнавання емоцій інших людей» методика «Самооцінка психічних станів» (Айзенка) дозволяє оцінити деякі неадаптивні стани (тривога, фрустрація, агресія) і властивості особистості (тривожність, фрустрованість, агресивність, ригідність); тест «Опитувальник професійних переваг» (Дж. Холланда) (ОПП) визначає 6 типів професійних вподобань: реалістичного (Р), дослідницького (І), художнього (А), соціального (С), підприємницького (П) та конвенційного (До); «Методика визначення типу майбутньої професії» (Є. О. Клімова) призначена для виявлення схильності людини до певних типів професій: людина–природа, людина–техніка, людина–людина, людина –знакова система, людина–художній образ.

– математико – статистичні методи: для перевірки гіпотез дослідження застосовано квазіекспериментальний план емпіричного дослідження, для нееквівалентних груп. Обробка результатів здійснювалась за допомогою кластерного аналізу за методом К–середніх; перевірка на нормальність зроблена за відповідністю стандартним помилкам отриманого розкиду даних асиметрії ексцеса; пошук відмінностей між контрастними групами досліджуваних за допомогою непараметричного критерія U–Манна–Уїтні.

Теоретико-методологічну основу дослідження складають теоретичні відомості про дослідження професійного самовизначення з певними особливостями емоційної сфери, якому присвячено значну кількість робіт у науці і практиці – це роботи на виявлення професійних переваг, які в різний час здійснювали Т. В. Кудрявцева, О. В. Сухарев, також досліджували рівень тривожності у професії такі вчені як: О. В. Корнєєва, М. А. Котика.

А. П. Єршова та В. І. Кочнев досліджували емоційну збудливість та реактивність. М. А. Амінова та Л.В. Матвєєва досліджували емоційну стійкість з «соціального типу» професій. С. Т. Посохова, визначає як емоційно чутливих людей, так і «жорстких», та «товстошкурих». За даними Є. А. Корсунського, професії які пов'язані з професійним типом «людина–художній

образ» відзначають підвищену емоційну вразливість. За дослідженням Л. О. Ісмайлова у акторів порівняно з людьми технічних професій підвищена особистісна тривожність і емоційна нестійкість (нейротизм).

Теоретична значущість роботи полягає у розширенні досліджуваних концепцій, щодо зв'язку особливостей емоційної сфери підлітків з професійними типами, полягає у визначенні особливостей емоційної сфери щодо профвибора підлітків, а саме відношення до певного професійного типу.

Практична значущість роботи визначається в тому, що вона має цінність для профорієнтаційної роботи зі старшокласниками, так як вивчається широкий спектр емоційної сфери підлітків з професійними типами, та результати дослідження можуть бути використані у практиці роботи шкільного психолога, у психологічній консультації, а також можуть бути корисні в практиці психокорекції.

Структура роботи складається: з вступу, 4 розділів, висновків та списку літератури, який налічує 50 джерел; робота ілюстрована 8 таблицями та 2 рисунками»; вміщує додатків. Загальний обсяг роботи сторінок 90 стр. Основний зміст викладений на 63 сторінках.

РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИЧНІ АСПЕКТИ ВИВЧЕННЯ ЕМОЦІЙНОСТІ ПІДЛІТКІВ

1.1. Емоції як предмет вивчення: поняття, суть і значимість у розвитку особистості

У сучасній психології пропонується безліч найрізноманітніших визначень поняття «емоції». Емоціями як правило називають такі явища душевного життя, які виражаються в переживанні людиною свого ставлення до навколишньої дійсності. У перекладі з латинської мови *emotio* – означає «хвилюю», «вражаю». Поряд з ними виділяються почуття – стійкі емоційні ставлення до людей, до різних предметів і явищ [22] .

Розглянемо основні функції та характеристики емоцій у сучасному їх розумінні. Перш за все, слід відзначити когнітивно-оцінну функцію емоцій. На думку В. К. Вілюнаса, «незалежно від того, як в історії психологічної думки трактувалися емоційні явища. За ними завжди визнавалася здатність оцінювати, хоча існували різні точки зору про те, що саме (речі, дії, внутрішні відносини; їх корисність, гідність чи гармонію) і як саме (свідомо–несвідомо, абсолютно–відносно) оцінюють емоції» [33, с. 49]. Таке ж положення зберігається і в психологічних теоріях емоцій ХХ ст. У радянській літературі здатність емоцій оцінювати відображаються явища підкреслюється П. К. Анохіним, П. В. Симоновим, Й.А. Рапопортом, О. М. Леонтьєвим та іншими.

Типовий представник соціально-когнітивного напрямку Р.Плутчик розглядає емоції як адаптивні механізми, що сприяють виживанню індивіда на всіх рівнях [22] .

Одна з найважливіших особливостей емоцій – їх індикаторний характер, тобто здатність формуватися по відношенню до ситуацій і подій, які реально в цей час можуть не відбуватися, і існують тільки у вигляді ідеї про пережиті, очікувані чи уявні ситуації. Інша важлива особливість – їх здатність до

узагальнення і комунікації (емоції можуть передаватися між людьми або тваринами), через що емоційний досвід включає в себе не тільки індивідуальні переживання, але й емоційні співпереживання, що виникають в ході спілкування, сприйняття творів мистецтва тощо.

Функція емоцій – це вузьке природне призначення, робота, яку виконують емоції в організмі, а їхня роль (узагальнене значення) – це характер і ступінь участі емоцій у чомусь, зумовлена їхніми функціями або ж їхній вплив на щось, крім їхнього природного призначення (тобто вторинний продукт їхнього функціонування). Роль емоцій для тварин і людини може бути позитивною й негативною [13].

Розглянемо різні функції емоцій, які вони виконують.

Відображально-оцінна функція емоцій виявляється за рахунок суб'єктивного компонента емоційного реагування (переживання) в основному на початковому етапі довільного керування (у разі виникнення потреби й розгортання на її основі мотиваційного процесу) і на кінцевому етапі (під час оцінки досягнутого результату: задоволення потреби, реалізації наміру).

Подобається людині те, що вона бачить у дзеркалі, чи ні - це не залежить від дзеркала, воно не дає оцінку відображуваному. Оцінка (ставлення) залежить від суб'єктивного сприйняття видимого, котре зіставляється з еталонами, бажаннями, смаками людини.

Мотиваційна функція емоцій. Емоції відіграють помітну роль на всіх етапах мотиваційного процесу: під час оцінки значущості зовнішнього подразника, у разі сигналізації потреби, яка виникає, й оцінки її значущості, під час прогнозування можливості задоволення потреби, у разі вибору мети.

Сигнальна функція емоцій. На першому (мотиваційному) етапі головне призначення емоцій - сигналізувати про користь або шкоду для організму того чи іншого стимулу, явища, які позначаються певним знаком (позитивним або негативним) ще до того, як їх буде усвідомлено, логічно оцінено.

Прогностична функція емоцій. Включаючись у процес імовірного прогнозування, емоції допомагають оцінювати майбутні події (передчуття задоволення, коли людина йде в театр, або очікування неприємних переживань після іспиту, коли студент не встиг до нього як слід підготуватися), тобто виконують прогностичну функцію.

Спонукальна функція емоцій. На думку С.Л. Рубінштейна, «Емоція в собі самій містить потяг, бажання, прагнення, спрямоване до предмета або від нього, так само як потяг, бажання, прагнення завжди більш-менш емоційні» [21, с. 43]. Загалом, питання про те, звідки в спонуканні береться заряд енергії, досить складне і дискусійне. Виключати наявність у спонуканні до дії енергії емоцій не можна, але вважати, що емоції, власне, викликають спонукання до дії, теж навряд чи можливо.

Активаційно-енергетична функція емоцій виявляється в основному за рахунок фізіологічного компонента: зміни вегетативних функцій і рівня порушення кіркових відділів мозку. За впливом на поведінку і діяльність людини німецький філософ І. Кант поділив емоційні реакції (емоції) на стеничні, які підсилюють життєдіяльність організму, та астеничні – які її послаблюють [22, с. 39]. Стеничний страх може сприяти мобілізації резервів людини за рахунок викиду в кров додаткової кількості адреналіну, наприклад під час активно-оборонної його форми (втечі від небезпеки). Сприяє мобілізації сил організму й наснага, радість.

Деструктивний вплив емоцій. Емоції можуть відігравати в житті людини не лише позитивну, а й негативну (руйнівну) роль. Вони можуть призводити до дезорганізації поведінки й діяльності людини.

Комунікативна функція емоцій. Емоції за рахунок свого експресивного компонента (головним чином – експресії обличчя) беруть участь у встановленні контакту з іншими людьми в процесі спілкування з ними, у впливі на них. Важливість цієї ролі емоцій видно з того, що на Заході багато керівників приймає на роботу співробітників за коефіцієнтом інтелекту, а

підвищують у посаді - згідно з емоційним коефіцієнтом, який характеризує здатність людини до емоційного спілкування [22].

Класифікація емоцій:

За ступенем збудження чи заспокоєння розрізняють:

Стенічні емоції – підштовхують до вчинків, висловів, збільшують напругу сил. Людині важко мовчати, не діяти активно (радість, впевненість, тріумф, страх, злість)

Астенічні емоції – характеризуються пасивністю, бездіяльністю (страждання, неспокій, страх) [33].

За наявністю відтінків задоволення або незадоволення розрізняють: Позитивні емоції – породжуються узгодженням обставин з нормами, що відповідають світогляду цієї особи (задоволення, радість, захват, замилювання, самовдоволення, упевненість, задоволеність собою, повага, довіра, симпатія, ніжність, любов, подяка, спокійна совість, полегшення, безпека, каяття, каяття совісті, й ін.).

Негативні емоції – породжуються відхиленням обставин від параметрів життєдіяльності конкретної людини як особистості: горе, скорбота, невдоволення, туга, сум, нудьга, розпач, засмучення, тривога, переляк, страх, жах, жаль, розчарування, образа, гнів, презирство, обурення, гордість, ворожість, заздрість, ненависть, злість, ревності, сумнів, розгубленість, сором, відраза і т. д.)

Також окремо виділяють: нижчі емоції, пов'язані з безумовно-рефлекторною діяльністю, які ґрунтуються на інстинктах та є їх вищим виразом (емоції голоду, спраги, егоїзму тощо), і вищі, дійсно людські емоції почуття: обов'язку, любові, товариства, сорому тощо [33].

З часів Аристотеля налічують шість основних емоцій: радість, здивування, сум, гнів, страх і огиду.

Десять фундаментальних емоцій за К. Ізардом – це цікавість, радість, здивування, гнів, смуток, огида, відраза, страх, сором та провина [15].

Кожна фундаментальна емоція має властиві тільки для неї адаптивні функції з унікальними мотиваційними якостями, винятково важливими для кожного індивіду та для всього виду.

Емоції називаються фундаментальними, оскільки кожна з них має: специфічні внутрішньо детерміновані нервові субстрати; характерні мімічні або нервово-м'язові виразні комплекси; відмінне суб'єктивне переживання або феноменологічну якість.

Жоден з цих компонентів не утворює емоцію самотійно. Цілісна емоція вимагає всіх цих трьох компонентів, хоч в одному з них – виражальному комплексі – і тривалість, і інтенсивність послаблюються соціалізацією [15].

Відокремлюють такі властивості емоцій: універсальність, динамічність, домінантність, накопичення, зміцнення, адаптація, упередженість, заразливість, пластичність, утримання в пам'яті, іррадіація, перенесення.

Емоційний відгук – оперативна емоційна реакція на поточні зміни в предметному середовищі. Емоційний відгук визначається емоційною збудливістю людини. Одним з видів емоційного відгуку є синтон. Синтон – здатність гармонійно відгукуватися на стани інших людей і в цілому явищ навколишнього світу (відчувати себе в гармонії з природою, з людьми чи людиною), це емоційне співзвуччя [14]. Ряд авторів вказували на роль емоцій у процесах міжособистісної оцінки, у взаємній регуляції поведінки. Так, Р. Кліннертом було введено поняття «соціальної референтності», що вказує на тенденцію людини шукати емоційну інформацію від значущих інших і використовувати її для осмислення того, що відбувається [5].

На даний момент психологічній науці відомі такі теорії емоцій.

1) Еволюційна теорія емоцій. Дарвіном було доведено, що еволюційний принцип можна застосувати не тільки до біологічного, а й психолого-поведінкового розвитку живого, що між поведінкою тварини і людини непрохідною прірви не існує [22].

2) Теорія Джеймса–Ланге передбачає, що спочатку виникає реакція організму на якусь ситуацію, яку потім ми переживаємо її як певну емоцію.

При зустрічі зі злісною собакою ми спочатку відчуваємо, як у нас затремтіли коліна і похоллоло всередині, а потім розуміємо, що ми злякалися [22].

3) Теорія Кеннона–Барда. Теорію Джеймса–Ланге різко критикував і фізіолог В. Кеннон. Зокрема, при виключенні в експерименті всіх фізіологічних виявів (при розсіченні нервових шляхів між внутрішніми органами й корою головного мозку) суб'єктивне переживання все одно зберігалось. Фізіологічні ж зрушення відбуваються при багатьох емоціях як вторинне пристосувальне явище, наприклад, для мобілізації резервних можливостей організму під час небезпеки й породжуваного нею страху або як форма розрядки виниклої в центральній нервовій системі напруги.

В. Кеннон зазначав дві обставини. По-перше, фізіологічні порушення, які виникають при різних емоціях, бувають досить схожими й не відображають їхньої якісної своєрідності. По-друге, ці фізіологічні зміни розгортаються повільно, водночас, як емоційні переживання виникають швидко, тобто передують фізіологічній реакції. На думку У. Кеннона, емоції виникають внаслідок специфічної реакції центральної нервової системи й зокрема – таламуса [33].

4) Вундт на основі емпіричних даних виділив шість головних компонентів чуттєвого процесу і запропонував три основних виміри емоцій: задоволення–незадоволення, збудження–заспокоєння, напрямок–дозвіл, що знайшло своє відображення в його тривимірній теорії почувань [22].

5) Інформаційна теорія П. Симонова встановлює залежність між виникненням емоції певної забарвленості і вираженості і ступенем інформованості індивіда про можливість задоволення будь-якої потреби. Емоція = необхідна інформація - наявна інформація. Ясно, що в разі, якщо індивід має всю необхідну інформацію про можливості задоволення потреби,

то виникає позитивна емоція; якщо ж наявної інформації недостатньо, то виникає емоція негативна [22].

б) Основна ідея Сартра – про те, що емоційна свідомість спочатку є свідомістю світу, а емоція – перетворенням світу. Однак існують і помилкові емоції, які є лише формами поведінки. Справжня емоція супроводжується почуттям переконливості. «Емоція є те, у що вірять». Коли людина опиняється в глухому куті, вона цілком спрямовується в емоцію, деградуючи при цьому. Будь-яке емоційне сприйняття відбувається тільки на тлі повного зміни світу. Сартр називає емоцію «раптовим падінням свідомості в магичність» [32].

Практично в даний час загально визнаним є те, що емоція є результатом оцінки людьми свого оточення.

У літературі неодноразово відзначалася функція емоцій як адаптивного механізму, перш за все – їх зв'язок з потребами. «Потреби найчастіше вказуються як і фактори, які лежать в основі виконуваних емоціями функцій оцінки та спонукання» [18, с. 9].

С.Л. Рубінштейн підкреслює, що в емоції представлено цілісне ставлення людини до світу і відповідність її поведінки (або того, що з нею відбувається) її потребам. «Почуття людини – це відношення її до світу, до того, що вона має і робить, у формі безпосереднього переживання» [15, с. 22].

На зв'язку емоцій з потребами засноване поняття «емоційної корекції», за допомогою якої спрямованість і динаміка діяльності дитини приводяться у відповідність з наявними у нього потребами та інтересами.

К. Ізард у своїй теорії диференційних емоцій висуває положення про те, що емоції утворюють основну мотиваційну систему людини [21]. Багато авторів надають особливого значення соціальній зумовленості емоцій. Соціально-культурний підхід розглядає соціальну регуляцію емоцій через нормативні специфікації (на весіллі слід бути щасливим, на похоронах – сумним і т.д.). З цієї точки зору культура може так регулювати емоції, що вони

стають не тими, чим були спочатку. Культура вказує, які почуття підходять до ситуації, і передбачає санкції за не визначені почуття.

Емоційні процеси супроводжуються різноманітними змінами в діяльності внутрішніх органів; причому емоційні реакції викликають зміни в організмі за допомогою не тільки нервових, але і гормональних механізмів. Тому передбачається, що емоційні реакції та емоційні стани людини є основною формою усвідомлення нею своєї власної індивідуальності.

Усвідомлення власних емоційних реакцій і станів не приходить до людини автоматично; як і всі інші аспекти людського розвитку, воно розвивається у взаємодії дитини з дорослим (причому дорослий своєю поведінкою може як сприяти, так і перешкоджати цьому).

Звернемо увагу на те, що в усвідомленні дитиною власних емоційних реакцій і станів важливим є прийняття чи неприйняття дорослим цих реакцій та станів. Приймаючи емоційні реакції і стан дитини, дорослий визнає за нею право відчувати саме ті почуття, які вона відчуває, що ще більшою мірою сприяє усвідомленню дитиною власних емоцій. Не приймаючи емоційних реакцій і станів дитини, тобто не визнаючи за нею право відчувати ці емоції, дорослий перешкоджає розвитку індивідуальності дитини [12].

Оскільки темою нашої дипломної роботи є вивчення особливостей емоційної сфери підлітків, підрозділ 1.2 буде присвячено психологічному аналізу підліткового віку.

1.2. Підлітковий вік: психологічний аналіз

Аналіз підліткового віку – одна з найбільш дискусійних проблем вікової психології: терміни його початку і закінчення, психологічний зміст провідної діяльності, перелік новоутворень – усі ці аспекти неоднозначно тлумачаться

вітчизняними і зарубіжними психологами. Іноді цей період цілком відносять до числа кризових [6], хоча питання про неминучість кризи та її тривалість є також дискусійним. Підлітковий вік характеризується виходом дитини на якісно нову соціальну позицію, пов'язану з пошуком свого місця в суспільстві: підліток починає інтенсивно рефлексувати на себе, на інших, на суспільство, інакше розставляються акценти – сім'я, школа, однолітки набувають нових значень і смислів. Порівняння себе з дорослими і молодшими дітьми приводить підлітка до висновку, що він вже не дитина, а радше дорослий: він починає відчувати себе дорослим, прагне до визнання оточуючими його самостійності і значущості [38].

Варто додати, що підлітки забіякуваті, проявляють елементи жорстокості й агресивності, можуть потрапити під чужий вплив, у вуличні злочинні угруповання, тобто піддані сугестивності й відомості. У цьому віці проявляються елементи деструктивної поведінки (тяга до паління, злочинства, обманів й т.д.).

Американський психолог Г. С. Холл ще на початку ХХ-го століття докладно освітив цю тему. Підлітковий вік він відносив до перехідного, проміжного періоду розвитку, періоду “бурі й натиску”, а зміст підліткового віку він охарактеризував як “кризу самосвідомості”. Тільки переборовши цю кризу, підліток здобуває “почуття індивідуальності”. А поки це не наступило, він буде перебувати в стані пошуку свого “я”, йому буде властива нестійкість, яка проявляється в наступних моментах: висока активність змінюється ослабленням, самовпевненість змінюється сором'язливістю, егоїзм може переходити в альтруїзм, веселий, піднятий настрій переміняється апатією, спокійна зосередженість раптом переходить у нескінченні міркування, прагнення до новацій може поступитися місцем любові до рутини й т.д. [6].

Німецький філософ і психолог Е. Шпрангер виділяє й описує три типи розвитку підліткового віку. Перший тип розвитку – це “підліткова криза”, коли

дитина переживає свій вік, як “друге народження”. Другий тип розвитку відрізняє стабільне і поступове зростання, коли дитина плавно прилучається до “дорослої діяльності”. Третій тип розвитку являє собою більше активне самовиховання, яке свідомо направляється самим індивідом, подолання зусиллям волі, власних недоліків, у тому числі тривоги, кризових проявів, а також більш ясне усвідомлення своєї індивідуальності [37].

Індивідуально-вікові особливості підлітків обумовлені:

- особливостями біологічного розвитку організму;
- культурно-історичним середовищем, як сферою їхнього росту й розвитку;
- умовами навчання й виховання;
- резервами індивідуального розвитку.

Вікові особливості завжди існують і проявляються у формі індивідуальних варіантів розвитку і є тлом для вивчення індивідуальних розходжень. Облік психологічних особливостей надзвичайно важливий у вихованні й навчанні.

Підлітковий вік – це вік допитливого розуму, жадібного прагнення до пізнання, вік кипучої енергії, бурхливої активності, ініціативності, спраги діяльності. Поведінка й діяльність підлітка багато в чому визначаються особливостями самооцінки. У навчальній діяльності підлітка є свої труднощі й протиріччя, але є й свої переваги, на які може й повинен опиратися педагог. Із загальним ростом свідомого ставлення до дійсності помітно підсилюється свідоме відношення до навчання. З іншого боку, саме в підлітковому віці спостерігаються окремі випадки негативного відношення; учителям в кожному конкретному випадку потрібно з'ясувати причини такого відношення. Однією з таких причин є своєрідна реакція підлітка на ті або інші невдачі в навчанні, викликані іноді випадковими обставинами (наприклад, хворобою), які ведуть до зниження успішності [7].

Широко відомий психологам ефект Розенталя–Якобсона, ці дослідження показали, яке величезне значення для успіхів учня мають очікування вчителя і його настрої, упередженість. До індивідуальних

розходжень у розумових здатностях відносяться й здатності учнів до самостійного набуття знань, умінь самостійної роботи [3].

Увага підлітків поступово здобуває характеру організованих, регульованих і керованих процесів. Значно збільшується обсяг пам'яті, причому не тільки за рахунок кращого запам'ятовування матеріалу, але і його логічного осмислення. Підсилюється прагнення домагатися розуміння того, що треба запам'ятати, і відтворювати не буквально, а своїми словами, роблячи при цьому потрібні збереження й узагальнення. Властивості пам'яті в кожній дитини різні. Одні відразу ж можуть відтворити правила, визначення й т.д. Інші на етапі первинного ознайомлення з матеріалом цього зробити не можуть (не тому що не хочуть, а саме не можуть). Таким учням треба ще якийсь час для осмислення, запам'ятовування. З огляду на властивості пам'яті, мислення, таких учнів потрібно запитувати не відразу, після ознайомлення з новим матеріалом, а через урок, можливо через два, даючи їм необхідний час. Але до кінця вивчення теми, зазвичай, всі учні повинні знати й уміти формулювати основні поняття [35].

Моральне становлення підлітка включає в себе всі компоненти морального становлення дорослої людини. Воно визначає внутрішню позицію підлітка, в основі якої лежить прагнення бути відповідальним за себе, свої особисті якості, світогляд та здатність самостійно відстоювати власні переконання.

Структура моральної свідомості школяра відносно стійка, хоча окремі її елементи змінні через постійне їх збагачення й уточнення моральних цінностей.

Одним з провідних компонентів моральної свідомості є моральні знання, що утворюються системою понять, під якою розуміють логічно оформлену думку, що відображає загальні та суттєві ознаки реальних стосунків. Теорія компетентності, як її розуміють у психології, це фактично теорія поведінки, що базується на розумінні понять [35]. Тобто, розуміючи моральні поняття,

підліток може виконувати будь-яку моральну дію і бути відповідальним за її результат.

Система понять утворює необхідні моральні знання, які в процесі суспільно корисної діяльності і спілкування набувають суспільного та особистісного значення. Тому засвоєння моральних знань треба розглядати з позиції загальносуспільної і практичної значущості. В іншому випадку вони перетворюються для учнів на об'єкт споживчого інтересу або продукт пасивного засвоєння. У широкому колі суспільних явищ, які відбиваються у свідомості підлітка, виокремлюються та засвоюються ті аспекти явищ, що співвідносяться з моральними знаннями, які він уже має.

У процесі засвоєння моральних знань здійснюється взаємодія компонентів моральної свідомості особистості. Так, моральні знання являють собою передумову орієнтації в моральних цінностях та у виборі певної лінії поведінки, вони закріплюються в звичках та традиціях [38].

Специфічною формою прояву моральних знань є розуміння моральних норм, що являє собою здатність дитини осягнути їх смисл, значення і досягнутий завдяки цьому результат.

Кожний віковий етап становлення особистості характеризується домінуванням певних уявлень про моральні цінності, що залежить від змісту її потреб, домагань, розвитку свідомості та самосвідомості в цілому, а також від тих соціальних умов, в яких вона перебуває. Характеризуючи такий складний компонент моральної свідомості, як моральний мотив, слід зазначити, що його правомірно розглядати як виявлення і як результат активності моральної свідомості, як такий його феномен, в якому дуже концентровано, хоча й неповно, виявляється моральна сутність особистості, як засіб, що забезпечує моральну цілісність особистості.

Як поведінковий компонент моральної свідомості, моральні відносини характеризують ставлення особистості до оточуючих. Під моральними відносинами розуміється ставлення людини, яке формується в результаті її

взаємодії з оточуючими людьми та предметами на основі додержання норм моралі. Ставлення до оточуючих проявляється в поведінці підлітка, воно може здійснюватися у вчинках. Але ставлення може бути і прихованим, у цьому випадку тільки конфліктна ситуація може виявити позицію підлітка, його позитивну або негативну спрямованість або байдуже ставлення до тих чи інших суспільних явищ [38].

1.2.1. Соціальні фактори розвитку в підлітковому віці

Соціальні фактори в підлітковому віці відрізняються не стільки за зовнішніми обставинами, скільки за внутрішніми причинами. Підліток продовжує жити в сім'ї, учитися в школі, він оточений переважно тими ж однолітками. Однак сама соціальна ситуація трансформується в його свідомості в абсолютно нові ціннісні орієнтації. Для підлітка відбуваються зрушення в шкалі цінностей. Все освітлюється проекцією рефлексії, насамперед, найближчих: дім, сім'я. Основні психологічні потреби підлітка – прагнення до спілкування з однолітками, прагнення до самостійності і незалежності, до «емансипації» від дорослих, до визнання своїх прав з боку інших людей [5].

У дитинстві дитина занурена в поле сімейної ідентифікації. Сімейне «Ми» – перша група, яка приймається в дитинстві як даність. Самі батьки, родичі, приналежний їм світ речей, сімейні традиції, стиль взаємостосунків у дитинстві сприймаються як незмінна сутність буття. Однак набуваючи досвіду життя, підліток відкриває для себе різноманітні сімейні стосунки, які відрізняються від батьківської сім'ї. Підлітковий вік розглядається як особлива соціально-психологічна і демографічна група, що має свої настанови, специфічні норми поведінки, які утворюють особливу підліткову субкультуру. Протягом підліткового віку змінюються мотиви спілкування з однолітками: у 10-11 років – це бажання бути в середовищі однолітків, щось робити разом; у 12-13 років – бажання зайняти певне місце в колективі однолітків; у 14-15

років – прагнення до автономії і пошук визнання цінності власної особистості [5].

Референтні групи їх роль у формуванні особистості.

Підліток має сильні, іноді гіпертрофовані потреби у самостійності і спілкуванні з однолітками. Діти цього віку прагнуть зайняти в середовищі однолітків те становище, яке б відповідало їхнім претензіям. Для одних це бажання бути лідером, для інших – користуватися авторитетом у якісь справі, треті намагаються знайти близького друга тощо. Однак, завжди це прагнення є провідним мотивом поведінки у цьому віці.

Спілкування з однолітками дедалі виходить за межі шкільного життя і навчальної діяльності, охоплюючи нові інтереси, види діяльності, стосунки, виділяючись в окрему, самостійну і надзвичайно важливу для підлітка сферу життя. Суб'єктивне значення для підлітків сфери спілкування з однолітками істотно відрізняється від її оцінки дорослими, особливо вчителями. Підлітки вважають свої переживання з цього приводу найбільш типовими й суттєвими, тоді як вчителі думають, що для підлітків є найважливішими стосунки з ними, а батьки приписують таке ж значення взаєминам у сім'ї.

Спілкування з товаришами у цьому віці набуває такої цінності, що нерідко витісняє на другий план і навчання, і навіть стосунки з рідними. Тому, головною причиною зниження успішності та порушень поведінки, різних афективних переживань є невдоволення підлітків своїми стосунками з однолітками, що часто не усвідомлюється ні дорослими, ні самими підлітками [38].

Серед мотивів навчання і спілкування з однолітками посідають також одне з чисельних місць. Коли учнів п'ятих–шостих класів запитали, чи хотіли б вони навчатися вдома, відповіді були дуже однотипними: «У школі цікаво, тому що там друзі», «У школі, коли щось не знаєш можна запитати у інших», «У школі краще, там усілякі цікаві походи, справи, екскурсії», «Ні, я не хотів би вчитися сам, тоді не знаєш, як вчать інші».

Отже, у підлітковому віці процес навчання привертає увагу не стільки змістом, скільки можливостями спілкування з однолітками.

Підліток має сильні, іноді гіпертрофовані потреби у самостійності і спілкуванні з однолітками. Діти цього віку прагнуть зайняти в середовищі однолітків те становище, яке б відповідало їхнім претензіям. Для одних це бажання бути лідером, для інших – користуватися авторитетом у якійсь справі, треті намагаються знайти близького друга тощо. Однак, завжди це прагнення є провідним мотивом поведінки у цьому віці.

Спілкування з товаришами у цьому віці набуває такої цінності, що нерідко витісняє на другий план і навчання, і навіть стосунки з рідними. Тому, головною причиною зниження успішності та порушень поведінки, різних афективних переживань є невдоволення підлітків своїми стосунками з однолітками, що часто не усвідомлюється ні дорослими, ні самими підлітками [37].

Серед мотивів навчання і спілкування з однолітками посідають також одне з чільних місць. Коли учнів п'ятих-шостих класів запитали, чи хотіли б вони навчатися вдома, відповіді були дуже однотипними: «У школі цікаво, тому що там друзі», «У школі, коли щось не знаєш можна запитати у інших», «У школі краще, там усілякі цікаві походи, справи, екскурсії», «Ні, я не хотів би вчитися сам, тоді не знаєш, як вчать інші»[34].

Отже, у підлітковому віці процес навчання привертає увагу не стільки змістом, скільки можливостями спілкування з однолітками.

Дослідження свідчать, що саме фрустрація потреби бути авторитетним серед товаришів у багатьох підлітків спричиняє найважчі негативні переживання [34].

У підлітковому віці розвивається вміння орієнтуватися на вимоги товаришів, враховувати їх. Серед таких вимог особливе місце займає необхідність дотримувати певного кодексу товаришкості (як правило, його нормами є повага гідності, рівність, чесність, допомога товаришам та ін.).

Цікаво, що підлітковий кодекс товарищкості інтернаціональний за своїм характером, а порушення його норм завжди і скрізь зауважуються і засуджуються однолітками. Так звані «ізолювані» підлітки мають характерну особливість: на думку однолітків, у них відсутні якості «хорошого товариша», що не може бути виправдано нічим іншим.

У підлітковому віці інтенсивно починають формуватися групи. Спочатку вони не великі і складаються із представників однієї статі, згодом виникає тенденція до об'єднання подібних угруповань у більші компанії. З часом такі групи стають змішаними.

Референтна група – це соціальна група, на яку індивід орієнтує своє поведінку. Термін введений в оборот американським соціопсихологом Г.Хайменом [37]. У якості референтної риси можуть виступати різні соціальні спільності – від родини до класу. Як правило, референтна група стає для індивіда група, до якої він належить зараз, належав у минулому чи хотів би належати в майбутньому. Вибираючи собі референтну групу, індивід враховує такі її характеристики, як спосіб життя, престиж, дохід. У свідомості підлітків вони створюють опозицію дорослому суспільству. Складається субкультура дитячого суспільства, носіями якої є референтні групи. Дорослі не мають доступу до них – отже, і вплив їх обмежений. Як наслідок, поширені у цих групах цінності мало узгоджені з цінностями дорослого.

Типовою рисою підліткових груп є надзвичайно високий конформізм її членів. Зумовлене це тим, що розмите, дифузне «Я» підлітка потребує опори з боку сильного, однозначного «ми» референтної групи однолітків.

Спілкування з другом є темою особливих розмірковувань підлітка. Саме тут відбувається пізнання іншої людини і самого себе, розвиваються засоби такого пізнання. Підлітки дорожать дружбою, будучи водночас украй ревнивими, вимогливими та схильними до образ.

Підлітковий вік – період становлення якісно нових взаємин із дорослими. Вони вже не погоджуються на нерівноправні стосунки, оскільки вони не

відповідають їх уявленням про власну дорослість і самостійність. Вимагають поваги до власної особистості і людської гідності, довіри і самостійності, тобто істотно обмежують права дорослого [37].

Невиконання розпорядження дорослого, нехтування обов'язками, протест, – усе це боротьба підлітка за зміну існуючого типу стосунків. Конфліктність при переході до нового типу взаємин виявляється тоді, коли зміни в розвитку особистості підлітка випереджають необхідні корективи стосунків з дорослими; коли ініціатором змін виступає підліток, а дорослі щосили цьому протидіють. Характер спілкування з дорослими істотно впливає на особливості самооцінки підлітків. Варто зазначити, що лише у 8,3 % підлітків, які могли довірливо спілкуватися з батьками, неадекватна самооцінка (так чи інакше вони недооцінюють себе). За домінування ж регламентованого спілкування неадекватна самооцінка спостерігалася у 87,9 % випадках. Стійка самооцінка формується у 79,1 % підлітків, якщо у них є можливості для довірливого спілкування, і лише у 25% – при регламентованому спілкуванні [16].

1.2.2. Фізіологічні особливості розвитку підлітка

Підлітковим – це період розвитку дітей від 11-12 до 15-17 років; він знаменується бурхливим розвитком і перебудовою організму дитини [14]. Насамперед – це фізіологічне дозрівання, яке неможливо ізолювати від соціального ряду, тобто процесів соціалізації.

У фізіології цей процес умовно поділяється на три фази:

- 1) передпубертатний, підготовчий період;
- 2) власне пубертатний період, протягом якого здійснюються основні процеси статевого дозрівання;

3) постпубертатний період, коли організм досягає повної біологічної зрілості [4].

Якщо співставити цей поділ зі звичними віковими категоріями, передпубертатний період відповідає молодшому підлітковому, пубертатний – підлітковому, постпубертатний – юнацькому віку [14].

Підлітковий вік характеризується швидким, нерівномірним ростом і розвитком організму. Відбувається ствердіння скелета, вдосконалюється м'язова система. Однак нерівномірність розвитку серця і кровоносних судин, а також посилена діяльність залоз внутрішньої секреції часто є причиною тимчасових розладів кровообігу, підвищення тиску, напруження серцевої діяльності, посилення збудливості дітей, що виражається у нервозності, швидкій втомі, запамороченнях і підвищеному серцебитті.

Нервова система підлітка ще не зовсім готова витримувати сильні, тривалі подразники, часто перебуває під їх впливом у стані загальмованості або сильного збудження.

На питання про те, як впливає фізичний розвиток, включаючи конституційні особливості організму і темп підліткового дозрівання, на психологічні процеси і властивості особистості, відповісти нелегко, оскільки вплив природних властивостей неможливо вичленити із сукупності соціальних умов, в яких ці властивості виявляються і оцінюються. Хоча певні гени несуть у собі програми розгортання і фізичних властивостей, і деяких особливостей темпераменту, і розумових схильностей індивіда, але, маючи справу з поведінкою і складними психологічними властивостями людини, наука не може однозначно розділити їх генетичні і соціальні детермінанти [16].

1.2.3. Когнітивний розвиток у підлітковому віці

Розвиток мови в підлітковому віці відбувається, з одного боку, за допомогою розширення багатства словника, з іншого – за допомогою засвоєння численних значень, які здатний закодувати словник рідної мови.

У письмовій та усній мові більшість підлітків відчують певні труднощі.

Підліток через певні вікові особливості здатний варіювати свою мову залежно від стилю спілкування і особистості співрозмовника [7]. Осягнення мови, її значень і смислів індивідуалізує самосвідомість підлітка. Саме в індивідуалізації самосвідомості через мову полягає вищий сенс розвитку. В підлітковій культурі крім сленгу з'являються також нецензурні слова, їх використання підлітком – це спосіб подолати соціальні заборони на їх вживання [7].

Сенсорний розвиток відбувається шляхом засвоєння диференційованих сенсорних еталонів до їх подолання через діяльність звільненого довільного сприйняття всього багатства ознак предметів природи, яким характеризується підлітковий вік.

Мислення – одна з тих функцій, які розвиваються пізніше багатьох інших. Вплив школи на мислення, який починається в молодшому шкільному віці, особливо яскраво проявляється в підлітковому віці. В старших класах створюється різноманітність особистого досвіду через низку причин. Перша з них – життєві установки і інтереси людини, яка майже повністю суспільно визначилася [14]. Інша причина – різноманітність міри і характеру залученості в практичне життя: турботи про майбутнє, життєві труднощі спонукають людину думати. Третя причина – різноманітність позашкільної освіти, читання тощо. У підлітковому віці спостерігається розвиток обсягу уваги, підвищення стійкості уваги та розвиток здатності до переключення та розподілу уваги. Це відбувається завдяки розвитку понятійного, мовно-логічного, абстрактного мислення.

Причини неуважності підлітка полягають у суперечливості самого вікового періоду: підліток здатен придумати спосіб запам'ятовування нової

формули, тобто керувати своєю пам'яттю, може висунути гіпотезу, тобто спрямувати, регулювати процес свого мислення, але йому дуже важко керувати своєю особистістю, собою як цілим [14].

Розумова діяльність підлітка, також як і його поведінка, залежить від стану його мотиваційної сфери. Підліток уважний тільки щодо того, що якимось пов'язано із його актуальними потребами та переживанням.

Центральне місце посідає аналіз змісту матеріалу, його своєрідності та внутрішньої логіки. Деякі підлітки виявляють гнучкість у виборі шляхів заучування, інші намагаються структурувати та логічно обробити навчальний матеріал.

Вивчення пізнавальної діяльності підлітків говорить про те, що наприкінці школи спостерігається підвищення дослідницької активності дітей, подальший розвиток їхнього мислення [7].

Критичність мислення виявляється у тому, що підлітки починають оцінювати свою діяльність та діяльність інших з поглядів законів і правил.

На цьому етапі життя дитини відбуваються важливі процеси, пов'язані з перебудовою пам'яті. Передусім активно починає розвиватися логічна пам'ять. Як реакція на часте її використання, уповільнюється розвиток механічної. Водночас із розширенням кількості навчальних предметів значно збільшується обсяг інформації, яку підліток повинен запам'ятати механічно. Ці процеси відбуваються разом із розвитком довільної опосередкованої пам'яті [14]. Як свідчать дослідження, про процеси пам'яті у підлітків ще недостатньо сформовані. Однак підлітки починають виявляти усвідомлений інтерес до способів поліпшення запам'ятовування, збереження і відтворення інформації. Розвиток пам'яті у підлітковому віці відбувається у напрямі її інтелектуалізації. Порівняльний аналіз мнемічної діяльності молодших школярів і підлітків засвідчив ширший вибір у підлітків прийомів опосередкованого запам'ятовування і частіше їх використання. Вони більш усвідомлено і цілеспрямовано використовують мнемічні прийоми. А як

відомо, існує пряма залежність між застосуванням прийомів запам'ятовування, рівнем володіння ними і продуктивністю запам'ятовування та відтворення [14].

З віком змінюється залежність між пам'яттю і мисленням. Якщо раніше мислення дитини залежало від пам'яті, то у підлітковому віці пам'ять зумовлюється мисленням. Процес запам'ятовування зводиться до мислення, встановлення логічних зв'язків між елементами інформації, яку необхідно запам'ятати, а пригадування полягає у відтворенні матеріалу за цими зв'язками. Для підлітків пригадувати – значить мислити.

Навчання в середніх класах вимагає високої концентрації уваги, здатності зосереджуватись на змісті навчальної діяльності та одночасно відволікатися від сторонніх стимулів, що потребує вольових зусиль. Наприклад, матеріал із предметів фізико-математичного циклу має понятійний, узагальнений і логічно організований характер, підліток мусить виявляти неабияку інтелектуальну активність під час його первинного засвоєння (пояснення нового матеріалу вчителем) [14]. Так, для доведення теореми не достатньо просто слухати, як це буває під час розповіді про великі географічні відкриття. Найменша неуважність протягом короткого часу може спричинити нерозуміння всього подальшого пояснення, оскільки засвоєння певних частин такого матеріалу можливе лише на основі розуміння та усвідомлення попередніх суджень.

Навчальна діяльність підлітків, вимагаючи мимовільної і довільної уваги, водночас сприяє їх розвитку. У цьому віці розвивається стійкість уваги – здатність тривалий час зосереджуватися на абстрактному, логічно організованому матеріалі. Розвиток цей відбувається поступово, нерівномірно, у кожної дитини – по своєму, будучи пов'язаним з формуванням умінь вчитися і працювати [35].

У зв'язку з ускладненням навчальної діяльності у підлітків виникає прагнення розвивати уважність, основні властивості своєї. Вони вже можуть

регулювати і зовнішнє вираження уваги, наприклад, вдавати із себе уважних, думаючи на уроці про щось інше. На відміну від молодших школярів підлітки уважніші до інших людей, їхніх дій, поведінки [37].

Особливе значення у формуванні стійких пізнавальних інтересів підлітків мають також організаційні елементи уроку (чітке формулювання мети вивчення нового матеріалу, порівняння з нею отриманих результатів, підбиття підсумків вивчення нового матеріалу тощо).

Підліток вже володіє діями уяви, які приносять йому задоволення: він панує над часом, має свободу від причинно-наслідкових зв'язків, що існують в реальному просторі соціальних стосунків людей. Вільне поєднання образів і знаків, побудова нових образно-знакових систем з новими значеннями і смислами розвиває творчі здібності, дарує неповторні вищі почуття, що супроводжують творчу діяльність [37].

Розвиток уяви може привести до підліткового аутизму — занурення у світ уявних переживань з ослабленням контакту з дійсністю, відходу від реальності, відсутність прагнення до спілкування з людьми дорослими і однолітками. Відчуження підлітка від людей на користь уявного світу знижує і пізнавальну діяльність. У міру того, що в цей період активно формується мислення, може виникати антагонізм між мисленням і уявою.

Ще одним аспектом, який потребує уваги в контексті обговорення обраної для вивчення теми, є особливості емоційного розвитку підлітків.

1.3. Особливості емоційного розвитку підлітків

У підлітковий період життя людини, звичайно ж, емоційна сфера також зазнає значних змін. Що ж відбувається з розвитком емоційної сфери підлітка? З віком діти починають краще ідентифікувати емоції, в підлітковому віці кордони «емоційних» понять стають більш чіткими: так, маленькі діти застосовують один і той самий термін для позначення більш широкого кола емоційних явищ, ніж старші діти. У підлітків зафіксовано значне розширення словника емоцій у міру дорослішання і збільшення числа

параметрів, за якими розрізняються емоції [33]. Дослідження показали, що підлітки переживають з приводу самих різних життєвих подій більш яскраво та інтенсивно порівняно не тільки з дорослими, але і з дітьми [22]. Це стосується як позитивних, так і негативних емоцій. Якщо підліток щасливий, так «на всі сто», але якщо в нього защеміло серце, то він відчуває себе страшно нещасним. Ці стани нестримної радості і глибокого відчаю можуть швидко змінювати один одного, настрій підлітка рідко буває «чорним» або «білим», але зазвичай «смугастий як зебра» [14].

Ще одна важлива особливість емоційної сфери підлітків можливість співіснування емоцій і почуттів протилежної спрямованості. Наприклад, молоді люди можуть любити і ненавидіти когось одночасно, і при цьому обидва почуття можуть бути зовсім щирими.

На думку Є. П. Ільїна, підлітки більш схильні до вияву радості, ніж гніву, страху і печалі. Схильність до гніву виражена дещо яскравіше, ніж до страху і печалі. Радість, гнів і смуток найбільш інтенсивно переживаються у віці 12-13 років, а вираженість страху в цей період, навпаки, зменшується [22].

Емоційний розвиток хлопчиків–підлітків відрізняється від дівчаток. Дівчатка більш емоційні і вони інтенсивніше, ніж хлопчики, переживають з самих різних приводів, більше люблять розмовляти про свої почуття [33].

Підводячи підсумки, необхідно відзначити, що крім посилення емоцій і почуттів, і навіть на противагу їм, в підлітковому віці розвиваються здібності до їх саморегуляції. Підліток, більш здатний до інтенсивних і різноманітних емоцій, стає також більш здатним до їх гальмування вольовим зусиллям [16].

Враховуючи, що підлітковий вік характеризується, як період підвищеної емоційності, що проявляється в легкій збудливості, мінливості настрою, поєднанні полярних якостей, які виступають поперемінно, а також не забуваючи про те, що деякі особливості емоційних реакцій перехідного віку кореняться в гормональних і фізіологічних процесах, слід припустити, що в

цей період життя підростаючої людини з легкістю можуть виникнути підвищена тривожність, агресивність, різні страхи і тривоги.

Висновки до першого розділу

У першому розділі було розглянуто теоретичні аспекти вивчення емоційності у підлітковому віці.

В даній роботі зазначається, що одна з найважливіших особливостей емоцій – їх індикаторний характер, тобто здатність формуватися по відношенню до ситуацій і подій, які реально в цей час можуть не відбуватися, і існують тільки у вигляді ідеї про пережиті, очікувані чи уявні ситуації. До основних теорій емоцій відносять: Еволюційна теорія емоцій Дарвіна, Теорія

Джеймса–Ланге, Теорія Кеннона–Барда, Теорія Вундта, Інформаційна теорія П. Симонова, Основна ідея Сартра.

Функції емоцій складають налічують такі види: відображально–оцінна, мотиваційна, сигнальна, прогностична, спонукальна, активаційно–енергетична, комунікативна, маніпулятивна, пізнавальна, та оздоровча.

Властивості емоцій – це їх універсальність, динамічність, домінантність, накопичення, зміцнення, адаптація, упередженість (суб'єктивність), заразливість, пластичність, утримання в пам'яті, іррадіація та перенос.

У другому підрозділі з'ясовано, що підлітковим прийнято вважати період розвитку дітей від 11–12 до 15–17 років; він знаменується бурхливим розвитком і перебудовою організму дитини. Насамперед – це фізіологічне дозрівання, яке не можливо ізолювати від соціального ряду, тобто процесів соціалізації.

У фізіології цей процес умовно поділяється на три фази:

- передпубертатний, підготовчий період;
- власне пубертатний період, протягом якого здійснюються основні процеси статевого дозрівання;
- постпубертатний період, коли організм досягає повної біологічної зрілості.

Мислення – одна з тих функцій, які розвиваються пізніше багатьох інших функцій. Вплив школи на мислення, який починається в молодшому шкільному віці, особливо яскраво проявляється в підлітковому віці. В старших класах створюється різноманітність особистого досвіду через низку причин.

Вивчення пізнавальної діяльності дітей говорить про те, що наприкінці початкової школи спостерігається підвищення дослідницької активності дітей, подальший розвиток їхнього мислення.

Критичність мислення виявляється у тому, що діти починають оцінювати свою діяльність та діяльність інших з поглядів законів і правил

На цьому етапі життя дитини відбуваються важливі процеси, пов'язані з перебудовою пам'яті.

Важлива особливість емоційної сфери підлітків можливість співіснування емоцій і почуттів протилежної спрямованості.

Крім посилення емоцій і почуттів, і навіть на противагу їм, в підлітковому віці розвиваються здібності до їх саморегуляції. Підліток, більш здатний до інтенсивних і різноманітних емоцій, стає також більш здатним до їх гальмування вольовим зусиллям.

Отже, перейдемо до наступного розділу нашої роботи, що описує теоретичні основи дослідження професійної орієнтації.

РОЗДІЛ 2. ТЕОРЕТИЧНІ ОСНОВИ ДОСЛІДЖЕННЯ ПРОФЕСІЙНОЇ ОРІЄНТАЦІЇ ПІДЛІТКІВ

2.1. Психологічний зміст професійної орієнтації суб'єкта

У XIX ст. з'явилися літературні джерела, що розкривають деякі питання професійної орієнтації молоді. У 1849 р. у Франції вийшло "Керівництво з вибору професій", (у 1887 р. у Росії була видана книга професора Петербурзького університету М. І. Карєєва "Вибір факультету і проходження університетського курсу" [11]. Таким чином, рух, що зародився наприкінці

XIX ст. - на початку XX ст., отримав свій поштовх від вимог самого життя, її соціально-економічного розвитку. На початку XX ст. в США, Англії, Німеччині були вперше організовані довідково-інформаційні бюро для молоді при біржах праці. Там школярі могли порадитися про вибір професії, про можливості подальшої освіти та підготовки до майбутньої роботи. Такі бюро не обмежувалися окремими індивідуальними консультаціями, а проводили пропаганду розумного вибору професії за допомогою видання профорієнтаційних листків, брошур і т.д. Проте основним методом визначення професійної придатності молодої людини було лише анкетне опитування. Аналіз питань анкет того часу свідчить про те, що бюро піклувалася насамперед про інтереси підприємців. Так складався перший досвід профорієнтації учнів, який включав попереднє вивчення професійних схильностей підлітків у школі, проведення бесід у бюро, заповнення анкет, опитування батьків і педагогів, заключну розмову, консультацію і посередництво у визначенні випускників на роботу.

Професійна орієнтація – це система науково-практичної підготовки молоді до вільного і самостійного вибору професії. Її мета – підготовка підростаючого покоління до свідомого вибору професії. Реалізація даної мети передбачає формування у школярів соціально-значимих внутрішніх (психічних) регуляторів поведінки і діяльності: у вихованні шанобливого ставлення до різних видів праці, становленні особистісної позиції у професійному самовизначенні. Все це формує розвиваючий підхід до особистості школяра з метою його підготовки до соціального вибору професії [11].

Галузь знання, які вивчає світ професій, називається професіографія, а документ, в якому описано особливості спеціальності або професії, – професіограмою. Професіографія дозволяє скласти чітке, цілісне уявлення про світ професій, виробити вміння швидко і правильно орієнтуватися в загальному характері будь-якої спеціальності і визначати свою придатність до

неї. Незнання змісту професійної діяльності та відповідно незадоволеність отриманою спеціальністю, у свою чергу, є однією з причин плинності кадрів, низької продуктивності праці, зміни трудової діяльності. Інтерес до певного виду діяльності збуджує безпосередньо читацький інтерес, а той, у свою чергу, забезпечує оволодіння теоретичним матеріалом і сприяє формуванню об'єктивного уявлення про професію. Це вимагає роботи з професіографічної літературою, ознайомлення з економічними та кадровими проблемами міста (районів), шкіл, знайомство з основними професіями підприємств і організацій, виробничого оточення школи. Дуже важливо донести до свідомості школярів основний зміст діяльності з потрібних професій, вимог до працівників, де і як ці професії можна освоїти [25].

Мета професіограми – створити цілісне сприйняття змісту і особливостей конкретного виду праці. Як правило, вона створюється в ході професіографічних екскурсій, спостережень та зустрічей, під час роботи з професіографічною літературою.

Школярам доручають зібрати таку необхідну інформацію:

- загальні відомості про професію;
- характеристика процесу праці;
- санітарно-гігієнічні умови праці;
- психофізіологічні вимоги професії до людини;
- отримання спеціальної підготовки, економічний і правовий бік професійної діяльності.

Основою професіограми є психограма. Це документ, в якому досить повно відображена система вимог професії (спеціальності, посади, робочого місця) до психологічних та психофізичних якостей людини. Це особистісні особливості (увага, спостережливість, пам'ять, терплячість, наполегливість, гострота зору, слуху, нюхових, смакових відчуттів, дотику, наявність спритності пальців, висока координація очей, рук, ніг і ін.); професійні вміння

(швидкість у трудовій діяльності, схоплювання нових ідей, самостійність суджень, оперативність дій в нештатних ситуаціях, акуратність і спритність рук, ощадливість, швидкість і точність рахунку та ін.) Наскільки об'єктивно будуть виявлені необхідні особистісні особливості, професійні якості, настільки повно буде розроблена і професіограма професії конкретної сфери виробництва [23].

Одним із важливих компонентів профорієнтаційної консультації є попередня професійна діагностика (вивчення учнів з метою професійної орієнтації).

Зміст роботи за попередньою діагностикою школяра полягає у всебічному вивченні його особистості, тобто вивченні його інтересів, здібностей, схильностей, професійних намірів, індивідуальних властивостей нервової системи.

Одне із завдань попередньої профдіагностики в школі — визначення придатності школяра до тієї чи іншої професії відповідно до психофізіологічних властивостей особистості.

Психофізіологічні особливості людини – це особливості її психіки, розвитку, будови організму, стану здоров'я. Кожна людина має психофізіологічними особливості. Тому можна говорити про те, що людина за своїм придатними даними більш-менш підготовлена до успішного оволодіння певною професією. У зв'язку з цим постає питання: які характерні особливості особистості необхідно вивчити? Як правильно визначити особливості та властивості особистості? Відповіді на ці питання і будуть предметом нашого подальшого розгляду.

До найбільш важливих особливостей особистості, що підлягають діагностуванню, відносяться: ціннісні орієнтації, інтереси, потреби, схильності, професійні наміри, професійна спрямованість, мотиви вибору професії, риси характеру, темперамент, стан здоров'я [19].

Розглянемо основні мотиви вибору професій, чому і буде присвячений підрозділ 2.2 нашої роботи.

2.2. Мотиви вибору професії

Найважливіший фактор, що визначає мотивацію людини, особливо на завершальному етапі і розвитку, – це пізнавальна активність суб'єкта щодо осмислення життя її переслідуваних у ній цілей.

При вивченні мотивації вибору професії людиною розрізняють її рівні – соціальний та внутрішній (внутрішньо усвідомлювані та неусвідомлювані спонуки), які вивчали такі вчені як: В. А. Отрут, М. Х. Титма, К. Замфір та інші.

До зовнішніх мотиваційних факторів автори відносять: фактори тиску (вимоги об'єктивного характеру, рекомендації, поради), фактори притягування–відштовхування (приклади, звичні еталони «соціальної престижності»), фактори інерції (звичні заняття, стереотипи наявних соціальних ролей).

Успішність професійного становлення визначається характеристиками сформованості мотивації, якими є сила і стійкість структурних мотивів. Під «силою» мотивів розуміється глибина їх усвідомленості (розуміння, прийняття) потреби і самого мотиву. Стійкість мотиву оцінюється за його наявністю в різних видах діяльності і за збереженням його впливу на поведінку та діяльність у різних ситуаціях. Тому, на думку В. І. Ковальова та В. Н. Дружиніна, мотивація вибору професії повинна мати дворівневу структуру, а саме рівень мотивів професійної підготовки, рівень мотивів професійної діяльності [9].

Перший рівень повинен підпорядковуватися другому. У протилежному разі, виникають мотиваційні кризи особистості, які призводять до зниження ефективності навчання та перебудови мотивації особистості. У тих випадках, коли професійне самовизначення сприймається людиною як необхідність, а

вибір професії детермінується зовнішніми мотиваційними факторами, надалі професійна діяльність виявляється відстороненою від внутрішніх структур особистості. Це характеризує зниження активності й спричинює внутрішньоособистісні конфлікти.

У ситуації професійного вибору одним із головних впливів оцінювання є статус, який займає професія у соціальній структурі. Так, Т. Гоббс використовує такий спеціальний термін як «деліберация» для визначення процесу формування професійної спрямованості [25]. На етапі професійного пізнання людина обмірковує свій вибір, формує свої уявлення про престижність професії, яка розглядається як один із феноменів суспільної свідомості, що має вплив на професійний вибір, професійне становлення, на соціальну мобільність людини у сфері трудової зайнятості.

Спосіб, програма і конкретні цілі життя, які оцінюються людиною, як такі, що оптимально задовольняють потреби і щодо яких приймається намір до досягнення, – це і є система мотивів особистості.

Л. І. Божович, підбиваючи підсумок дослідженням широких соціальних мотивів навчання школярів та їх навчальних (пізнавальних) інтересів, висуває деякі положення, пов'язані з теоретичним розумінням потреб і мотивів їх розвитку. Перш за все, пише вона, стало очевидним, що спонукання до дії завжди виходить від потреби, а об'єкт, який служить їй задоволенню, визначає лише характер і напрям діяльності [9]. Зовнішні об'єкти можуть стимулювати активність людини лише тому, що вони відповідають наявній у неї потребі або здатні актуалізувати ту, яку вони задовольняли в попередньому досвіді людини.

Термін "мотивація" представляє ширше поняття, ніж термін "мотив". Мотивація – сукупність причин психологічного характеру, що пояснюють поведінку людей, та їх спрямованість і активність [13] .

Суттєві фактори професійного самовизначення – вік, в якому здійснюється вибір професії, рівень інформованості молодшої людини та рівень її домагань.

Кожна особистість прагне до засвоєння тих цінностей, які найбільше відповідають її цілям та інтересам.

За характером усі мотиви можна розділити на чотири групи.

1. Мотив чітко і аргументовано обґрунтовує доцільність вибору даного напрямку трудової діяльності.
2. Мотивація нечітка, недостатньо аргументована.
3. Мотивація невпевнена, неаргументована.
4. Ніяк не аргументована мотивація.

Головну роль у виборі цінностей мають мотиви, які, у свою чергу, залежать від інтересів і потреб особистості, цілей цієї особистості. За видом мотиви вибору професії можна розділити на шість груп, таких як: пояснення, романтика професій, мотиви пізнавального характеру, мотиви, в яких підкреслюється суспільна значущість професії, посилення на приклад, невмотивований вибір. Виявлення мотивів вибору професії дозволяє дізнатися, що саме спонукало людину обрати даний вид праці і наскільки чіткі, аргументовані мотиви вибору. Це в свою чергу дає можливість з'ясувати спрямованість особистості на цінності. У взаємозв'язку з іншими характеристиками особистості їх можна представити наступним чином: потреби – інтереси цінності – мотиви – цілі – вибір [9].

Для підлітків, які хочуть присвятити своє життя служінню людям і поліпшенню суспільства, в якому живуть, вибір професії буде залежати від того, які соціальні потреби здадуться їм найбільш важливими і які з них, працюючи, вони зможуть краще задовольнити. Таким чином, вони шукають професію, в якій стануть найбільш корисними. Молоді люди, які намагаються бути "практичними", обирають такі професії, які затребувані на ринку праці, добре оплачуються, цікаві і до яких вони найкраще підготовлені. Такий вибір

заснований, перш за все, економічними мотивами і практичними міркуваннями, а також особистими інтересами, заняттями і навичками. Для інших молодих людей пошуки покликання стають способом показати оточуючим, що вони вже виростили, фінансово незалежні, вільні від батьківської опіки і готові жити самостійно. Для них робота – двері, що ведуть у світ дорослих [9].

Ще одним аспектом, який потребує уваги в контексті обраної для дослідження теми, є напрями та види профорієнтації, чому і буде присвячений підрозділ 2.3 нашої роботи.

2.3. Індивідуально–психологічні особливості суб'єкта у зв'язку з вибором професії

Кожен тип професії висуває певні вимоги до тих чи інших здібностей і якостей людини.

Психологічні вимоги професій типу «Людина–природа» до людини такі: розвинена уява, наочно-образне мислення, хороша зорова пам'ять, спостережливість, здатність передбачати й оцінювати мінливі природні фактори; оскільки результати діяльності виявляються після досить тривалого часу, фахівець повинен володіти терпінням, наполегливістю, повинний бути готовим працювати поза колективів, іноді у важких погодних умовах, в бруді і т.п.

Психологічні вимоги професій «Людина–техніка» до людини наступні: гарна координація рухів; точне зорове, слухове, вібраційне сприйняття; розвинене технічне і творче мислення і уява; уміння переключати і концентрувати увагу; спостережливість [29].

Більшість професій типу «Людина–знакова система» пов'язана з переробкою інформації і розрізняється за особливостями предмета праці. Психологічні вимоги професій цього типу до людини включають такі

властивості, як: гарна оперативна і механічна пам'ять; хороший розподіл і переключення уваги; точність.

Професії «Людина–художній образ» пов'язані зі створенням, проектуванням художніх творів (письменник, художник, композитор). Психологічні вимоги професій цього типу до людини: художні здібності; розвинене зорове сприйняття; спостережливість, зорова пам'ять; наочно-образне мислення; творча уява; знання психологічних законів емоційного впливу на людей.

Психологічні вимоги професій типу «Людина–людина» стосуються людини, яка прагне спілкування, вміє легко вступати в контакт з незнайомими людьми, має стійке гарне самопочуття при роботі з людьми [30].

Дж. Холланд виділяв шість типів особистості за професійною спрямованістю: реалістичний, дослідницький, артистичний, соціальний, підприємницький, конвенційний. Він вивчав особистість та види діяльності, які можуть стати сильними захопленнями, приведуть до формування певних здібностей, зумовлять внутрішній вибір певної професії [10].

1. Реалістичний тип має такі характеристики: чесний, відкритий, мужній, матеріалістичний, наполегливий, практичний, ощадливий. Його основні цінності: конкретні речі, гроші, сила, статус. Він віддає перевагу заняттям, що вимагають моторних навичок, спритності, конкретності. У професійному виборі реалістичного типу є сільське господарство (агроном, тваринник, садівник), механіка, техніка, електротехніка, мануальні роботи [10].

2. Дослідницький тип аналітичний, обережний, критичний, інтелектуальний, інтроверт, методичний, точний, раціональний, невибагливий, незалежний, цікавий. Його основна цінність – наука. Такий тип пов'язаний зі систематичним спостереженням, творчими дослідженнями біологічних, фізичних, культурних феноменів для контролю та розуміння цих феноменів, уникає підприємницьких видів діяльності.

3. Соціальний тип має такі характеристики: лідерство, товариськість, дружелюбність, розуміючий, переконливий, відповідальний. Його основні цінності – соціальні та етичні. Такий тип діяльності пов'язаний із впливом на інших людей (вчити, інформувати, просвіщати, розвивати, лікувати). У професійному виборі у цього типу наявні педагогіка, соціальне забезпечення, медицина, клінічна психологія, профконсультування. Він вирішує проблеми, спираючись головним чином на емоції, почуття, вміння спілкуватися.

4. Артистичний (художній, креативний) тип – емоційний, з багатою уявою, імпульсивний, непрактичний, йому притаманні гнучкість, незалежність рішень. Його основні цінності – естетичні якості. Вербальні здібності переважають над математичними. Такі особи уникають систематизованих точних видів діяльності, бізнесу, усвідомлюють себе як експресивну, оригінальну і незалежну особистість. У професійному виборі таку людину цікавить світ мистецтва [10].

5. Підприємницький тип: ризикований, енергійний, владний, амбітний, товариський, імпульсивний, оптимістичний, той, хто шукає задоволень, любить пригоди. Його основні цінності – політичні та економічні досягнення. Підприємницький тип включає в себе такі види діяльності, які дозволяють маніпулювати іншими людьми для досягнення організаційних цілей та економічних вигод. Суб'єкти з такими особливостями уникають монотонної розумової роботи, однозначних ситуацій, занять, пов'язаних з ручною працею, їх цікавлять завдання, пов'язані з керівництвом, статусом і владою. У професійному виборі вони віддають перевагу всім видам підприємництва.

6. Конвенціональний тип володіє наступними характеристиками: конформний (схильність дотримуватися, погоджуватися з загальноприйнятими нормами і правилами, поступливість чужій, особливо авторитетній думці (конформність), добросовісний, умілий, негнучкий, стриманий, слухняний, практичний, схильний до порядку. Основні цінності – це економічні досягнення. Представник конвенціонального типу віддасть

перевагу чітко структурованим видами діяльності, в яких необхідно маніпулювати з цифрами відповідно до приписів та інструкцій. Його підхід до проблем носить стереотипний, практичний і конкретний характер, він обирає професії, пов'язані з канцелярією і розрахунками: машинопис, бухгалтерію, економіку. Математичні здібності таких людей розвинені більше вербальних. У професійному виборі у конвенційного типу – банківська служба, статистика, програмування, економіка [10].

Представники кожного типу прагнуть оточити себе певними людьми, об'єктами, вони націлені на вирішення певних проблем, тобто створюють відповідне своєму типу середовище. Відповідно до особистісних типів

Дж. Холланд виділив шість типів особистості залежно від професійної орієнтації: реалістичний тип (R), дослідницький тип (I), артистичний тип (A), соціальний тип (S), підприємницький тип (E), конвенційний тип (C).

Професійна задоволеність, досягнення і стабільність залежать від узгодженості між типом особистості і типом оточення. Чим більша різниця між особистісним типом і зразком середовища, тим більшою мірою незадоволеними, некомфортними і деструктивними стають взаємини «особистість – середовище» [23]. Наприклад, для педагогічної професії оптимальним буде соціальний тип особистості, також певних успіхів у даній діяльності можуть досягти представники підприємницького та артистичного типів, на відміну від реалістичного, інтелектуального і конвенційного типів.

Висновки до другого розділу

Галузь знання, яка вивчає світ професій, називається професіографія, а документ, в якому описано особливості спеціальності або професії, – професіограмою.

До найбільш важливих особливостей особистості, що підлягають діагностуванню, відносяться: ціннісні орієнтації, інтереси, потреби, схильності, професійні наміри, професійна спрямованість, мотиви вибору професії, риси характеру, темперамент, стан здоров'я. Вибір професії, з

психологічної точки зору, тісно пов'язаний з наявністю внутрішньої мотивації вибору. Мотивація вибору професії формується під впливом соціальних та внутрішніх факторів, вона здійснюється з урахуванням минулого досвіду та з позицій очікуваного майбутнього, в її побудові значну роль відіграють емоційні, пізнавальні та вольові компоненти.

Кожен тип професії висуває певні вимоги до тих чи інших здібностей і якостей людини. За Є.О. Клімовим, усього їх п'ять: «людина–природа», «людина–техніка», «людина–знакова система», «людина–художній образ», «людина–людина».

Дж. Холланд виділяв шість типів особистості залежно від професійної орієнтації: реалістичний, дослідницький, артистичний, соціальний, підприємницький, конвенційний. Він вивчав особистість та види діяльності, які можуть стати сильними захопленнями та приведуть до формування певних здібностей, зумовляють внутрішній вибір певної професії. Професійна задоволеність, досягнення і стабільність залежать від узгодженості між типом особистості і типом оточення. Чим більша різниця між особистісним типом і зразком середовища, тим більшою мірою незадоволеними, некомфортними і деструктивними стають взаємини «особистість – середовище».

РОЗДІЛ 3 МЕТОДОЛОГІЧНЕ ОБГРУНТУВАННЯ ТА ПІДБІР МЕТОДИЧНОГО ІНСТРУМЕНТАРІЮ ЕМПІРИЧНОГО ДОСЛІДЖЕННЯ ОСОБЛИВОСТЕЙ ЕМОЦІЙНОСТІ ПІДЛІТКІВ У ЗВ'ЯЗКУ З ЇХ ПРОФЕСІЙНИМ САМОВИЗНАЧЕННЯМ

3.1. Методологічне обґрунтування гіпотез емпіричного дослідження

Незважаючи на те, що питання особливостей емоційної сфери підлітків має досить тривалу історію висвітлення у психологічній літературі, нами

запропоноване вивчення емоційної сфери через взаємозв'язок професійного самовизначенням з урахуванням емоційної сфери особливостей професій.

У ряді досліджень отримані докази того, що вираз тих чи інших емоційних властивостей особистості може впливати на професійне самовизначення [29]. Ми вирішили спрямувати нашу роботу на вивчення особливостей емоційної сфери підлітків у зв'язку з їх профорієнтацією.

На думку Є.О. Клімова, «і профорієнтація, і профконсультація – це «орієнтування» школяра, тоді як професійне самовизначення більше співвідноситься із «самоорієнтуванням» учня, що виступає в ролі суб'єкта самовизначення [28, с. 72]. Важливим психологічним моментом, що визначає успіх професійної освіти, є своєрідна «готовність» (емоційна, мотиваційна) до придбання тієї чи іншої професії. Вибір професії, здійснюваний людиною в результаті аналізу внутрішніх ресурсів і шляхом співвіднесення їх з вимогами професії, є основою самоствердження людини в суспільстві, одним з головних рішень у житті.

У межах кожного типу професій Є.О. Клімовим виділені їхні класи за ознакою цілей такі як: гностичні професії (Г); ті що перетворювальні (П); вишукувальні (І).

Є. О. Клімовим запропонована чотирьох'ярусна класифікація професій за ознаками предмета, цілей, засобів і умов праці. Відповідно, він визначає п'ять схем професійної діяльності: «людина–природа», «людина–техніка», «людина–знак», «людина–образ», «людина–людина».

Теорія професійного вибору американського дослідника Дж. Холланда висуває положення, що професійний вибір обумовлений тим, який тип особистості сформувався [10].

На жаль, питання ролі емоційної сфери у виборі професії та успішної діяльності в ній вивчений слабо. У цьому розділі наводяться дані, які нам вдалося знайти в публікаціях деяких авторів.

У літературі з питання наявно чимало відомостей про емоційну сферу представників різних типів професій.

1. «Людина–природа».

За даними Л.В. Матвеевої, біологи більше виявляють схильність до прояву емоцій, на відміну від інженерів [22].

У роботах Т. В. Кудрявцева і О. В. Сухарева виявлено, що випускники середньої школи, яким притаманна лабільність емоцій, виявляють інтерес до професій типу «людина-людина» і «людина-художній образ»; ті, хто володіють емоційною чутливістю, до професій типу «людина-природа», а ті суб'єкти, хто володіють стабільністю емоцій – до професій типу «людина–техніка» і «людина–знакова система» [22].

2. «Людина–техніка».

Щодо емоційних характеристик представників інших професій дані ще бідніші. Л. М. Корнеєва зазначає, що для льотної діяльності неоптимальним є як високий, так і низький рівень тривожності [22]. Також це підтверджують і дані М. А. Котика, який виявив, що нещасні випадки виникають у пілотів, яким притаманний менший острах небезпеки [22].

3. «Людина–знакова система» .

За даними М.П. Веселової, професія бухгалтера – дуже відповідальна, так як вони контролюють дотримання законодавства, приймають важливі рішення, від них залежить фінансовий стан організації, тому таким працівникам властива холонокровність, точність, скурпульозність, у них низькі рівні емоційної обізнаності, розпізнавання емоцій інших людей та емпатії. Страх є частим супутником життя бухгалтера [8].

4. «Людина-художній образ».

Особливе значення мають емоції у акторів драматичних театрів. Вони повинні зображати емоційні переживання своїх героїв, а це вимагає від них власного глибокого сценічного переживання, яке, за даними А. П. Єршова, залежить від емоційної збудливості і реактивності, а також від багатого

чуттєво-конкретної уяви. В її дослідженні було виявлено, що у підлітків, найбільш здатних до акторської творчості, було більш виражене збільшення амплітуди ШГР і частоти серцевих скорочень у відповідь на уявне представлення емоційно забарвленою ситуації [22].

Н. Є. Висотська виявила, що всі характеристики успішності оволодіння хореографічним мистецтвом виражені більше у тих учнів хореографічного училища, які мають високу емоційну реактивність.

М. П. Алексєєв та інші показали, що студенти театрального вузу успішно опановують основи акторської професії, характеризуються значно більшою ефективністю управління шкірно-гальванічною реакцією (ШГР) з допомогою мисленого уявлення емоційно забарвлених ситуацій. У той же час автори відзначають, що висока емоційна реактивність сама по собі не є показником акторської обдарованості або професійного майстерності. Швидше важлива помірна емоційна реактивність, але при високій емоційній лабільності [22].

В. І. Кочнев виявив ряд особливостей емоційної реактивності більш успішних студентів акторського відділення в порівнянні з менш успішними. Перші характеризувалися більш високим вихідним рівнем емоційної активації і менш вираженою тенденцією до збільшення цього рівня після удару струмом.

5. «Людина-людина».

За даними І.М. Юсупова, у 85% досліджуваних були виявлені низькі рівні тривожності, агресивності, фрустрації та фрустрації [22].

Сама висока емоційність виявлена у вчителів початкових класів, що можна пов'язати з особливістю контингенту учнів, з якими вони працюють, його чуйністю і безпосередністю у вираженні своїх почуттів.

За даними М. О. Амінова, емоційна стійкість є професійно важливою якістю вчителя. Виявлено емоційні відмінності між вчителями—предметниками. У вчителів фізкультури, трудового навчання та співу загальна емоційність виражена більше, ніж у вчителів, які викладають гуманітарні та природничі науки [22].

Систематизуємо наявні в літературі відомості щодо емоційних характеристик 6 типів професій, виділених Дж.Холландом.

1. *Реалістичний (P)*: В. Ю. Селін відзначає, що аварійність водіїв, які керують великовантажними самоскидами, пов'язана з фрустраційної напруженістю і тривогою [22].

2. *Дослідницький (I)*: у дослідженні І. І. Шафігуллової про роль страху у професійному самовизначенні, підтверджується важливість емоції страху у процесі професійного самовизначення. У стресових ситуаціях для особливо важливих і небезпечних професій дуже важливо зберегти самовладнання і не дозволити емоціям заволодіти ситуацією [22].

3. *Соціальний (C)*: як зазначає М. І. Педаяс, «емоційність вчителя є найважливішим чинником впливу і взаємодії в навчально-виховній роботі; від неї залежить успіх емоційного впливу, вона мобілізує учнів, спонукає їх до дій, активізує їхню інтелектуальну активність» [36, с.51].

Якісна емоційність вчителів-жінок (схильність до прояву емоцій різної модальності) вивчалася Т. Р. Сиріцо за методиками, розробленими в лабораторії А. Є. Олипанікової, але модифікованих спеціально для педагогічної діяльності [22]. Це дозволило виявити більш чітку динаміку зміни емоційної сфери вчителів із збільшенням їх педагогічного стажу.

З чотирьох вивчених модальностей емоцій найвищі оцінки були отримані за емоцією радості. Оцінки суми були вище, ніж страху і гніву, що видається закономірним: страх і гнів – погані помічники в педагогічній діяльності, так як вони призводять до розгубленості, скутості вчителя, перешкоджають прояву ним творчої ініціативи, прагнення до інновацій, заважають налагоджувати контакт з учнями [31].

Медицина є тією сферою діяльності людини, де переважають негативні емоційні стани. Хворі чекають від медичного персоналу співчуття, турботливості, що вимагає прояви емпатійності. Тому вважається, що в медицину, як і в інші соціономічні професії, повинні йти люди з високим

рівнем емпатії. Вважають, що висока емпатійність лікаря допомагає краще відчувати стан пацієнта. Поряд з цим, як зазначала М. О. Юровська, лікаря характеризує здатність легко долати неприємні враження [31].

У дослідженні Л.В. Матвєєвої виявлені деякі особливості емоційної сфери ведучих телевізійних програм і дикторів телебачення. Загальним для них є емоційна «товстошкірість» і дисципліна емоцій [22]. Це узгоджується з даними Б. Льюїса, що вказує на те, що дикторам телебачення необхідно уміти володіти своїм настроєм [22]. За даними Л.В. Матвєєвої, диктори характеризуються емоційною стійкістю, вмінням приховувати свої емоційні переживання, керувати емоціями [31].

4. *Конвенційний (К)*: як зазначалося раніше, у професійному типі «Людина–знакова система», за даними М.П. Веселової, професія конвенційного типу «бухгалтер» має низькі рівні емоційної обізнаності, розпізнавання емоцій інших людей та емпатії. Їм властива холонокровність, точність, скурпульозність [8].

5. *Підприємницький (П)*: за даними С. Т. Посохової, підприємці дотримуються думки, що бізнесом можуть займатися як емоційно чутливі люди, так і «жорсткі», «товстошкірі»[42]. Відповідно до іншої точки зору, у бізнесі потрібні люди, які можуть спокійно вирішувати будь-які поставлені завдання. Емоції ж заважають об'єктивно оцінити реальність і тому їх треба виключати з оцінок і дій. Об'єктивні дослідження багато в чому підтвердили другу точку зору. Підприємці можуть бути віднесені до емоційно стійких осіб. При цьому ті, хто активно займається бізнесом, відрізняється вищим рівнем емоційної стабільності. Вони рідко довіряють своїм емоційним враженням. Коло ситуацій, що викликає у них сильні емоційні реакції, досить обмежене. Емоційна рівновага зберігається у них і в міжособистісному спілкуванні [42].

Потенційних підприємців відрізняє середній рівень емоційної стійкості. Вони зберігають спокій в ситуаціях, розвиток яких вони можуть передбачити. Додаткові і несподівані труднощі порушують їх емоційну рівновагу,

з'являються тривога, занепокоєння, емоційна напруга. Критика оточуючих викликає роздратування.

У чоловіків–підприємців, що відрізняються низькою особистісною тривожністю, практично відсутній страх дії. При цьому вони менше піддаються страху, ніж жінки–підприємці [42].

б. Художній (А): за даними Є. А. Корсунського, 23 % письменників відзначають у себе в шкільні роки підвищену емоційну вразливість, яка нерідко виступала в ролі першого поштовху до їх літературної творчості. Емоційну вразливість деякі письменники називають найбільшим даром: «Якщо людина не розгубить цей дар протягом тверезих років, то вона поет або письменник», – казав К. Р. Паустовський [22, с.12].

За даними В. С. Ошмариної, актори у порівнянні з представниками інших професій виявляють більшу схильність почуттям (фактор G за тестом Кеттелла), більш вразливі, володіють широкою палітрою почуттів (фактор I), у них більш виражено прагнення постійно відстежувати свої емоції та почуття і, незважаючи на це, їх поведінка більш експресивна (фактор F) [2].

Л. О. Ісмайлова виявила у акторів порівняно з людьми технічних професій підвищену особистісну тривожність і емоційну нестійкість (нейротизм). Емпатійність теж більше виражена у акторів, але суттєві відмінності виявлено лише між групами чоловіків. Між акторами — чоловіками і жінками відмінностей за емпатією немає, а тривожність вище у жінок [47].

За даними Л. Я. Дорфмана, схильність до виконання тих чи інших музичних творів оркестрантами залежить від наявності у них екстраверсії або інтроверсії. Перші прагнуть виконувати твори, які спонукають до переживання радості, і уникають творів, що навівають смутку; другі ігнорують музичні твори, що викликають переживання гніву і радості [47].

Для ведучих телепрограм характерні емоційна гнучкість, здатність не засмучуватися через дрібниці, любов до гострих відчуттів, виражена емоційна «товстошкірість», що дозволяє їм долати напружені, конфліктні ситуації,

жорстокість у поводженні з людьми. У них відсутні самозвинувачення і незадоволеність собою.

Таким чином, ми передбачаємо, що існують певні особливості емоційної сфери підлітків, які мають зв'язок з їх професійним самовизначенням і які виявляються у наданні ними переваг певній групі професій. Власне, перевірка цієї гіпотези визначила мету нашого емпіричного дослідження.

3.2. Підбір методичного інструментарію емпіричного дослідження

Для з'ясування особливостей емоційної сфери підлітків у зв'язку з професійним самовизначенням використано такі психодіагностичні засоби.

1. «Опитувальник професійних переваг Холланда (ОПП)» у своєму теоретичному обґрунтуванні базується на відомій теорії професійного вибору, розробленої американським професором Дж. Холландом, описаній нами у підрозділі 2.3. даної роботи.

Даний опитувальник був покликаний визначити тип професійних переваг наших респондентів, яких автор виділяє шість: Реалістичний (Р), Дослідницький (І), Соціальний (С), Конвенційний (К), Підприємницький (П), Художній (А).

2. Методика визначення типу майбутньої професії Є. О. Клімова призначена для виявлення схильності людини до певних типів професій. Типи професій, які виділяє автор, вже були описані нами раніше у підрозділі 2.3. даної дипломної роботи.

Вона являє собою досить короткий опитувальник, що складається з 20 альтернативних суджень. В основу даного тесту покладена ідея про поділ всіх існуючих професій на 5 типів за ознакою предмета чи об'єкта, з яким взаємодіє людина у процесі праці. Типи професій, які виділяє автор, вже були описані нами раніше у підрозділі 2.3. даної дипломної роботи.

Методика Є.О. Клімова була альтернативною методикою, яку ми обрали з метою визначення професійних переваг наших досліджуваних.

3. «Шкала диференційних емоцій (ШДЭ)» К. Ізарда призначена для діагностики домінуючого емоційного стану за допомогою шкали значущості емоцій. Теорія диференційних емоцій отримала свою назву завдяки центрації на окремих емоціях, які розуміються як такі, що відрізняються мотиваційні процеси і мають центральне значення для мотивації, соціальної комунікації, пізнання і дії. Методика містить 10 шкал: інтерес, радість, здивування, горе, гнів, відраза, нехтування, страх, сором, провина. За нашими очікуваннями, підлітки, які надають перевагу різним групам професій, частіше переживають і різні емоції. Так, ті підлітки, які обирають «соціальний» тип та групи професій «людина–людина», частіше переживають низькі рівні тривожності, фрустрації, агресивності та ригідності. Водночас, респонденти, які обирають конвенційний, підприємницький та реалістичний типи, більше реєструють у себе високі рівні самомотивації та управління своїми емоціями. Ті підлітки, які обирають професійний тип «людина–художній образ», частіше переживають емоції такі як: інтерес, радість, здивування, горе, гнів, відраза, нехтування, страх, сором та провину. Респонденти, які обирають «інтелектуальний» тип, а також групи професій «людина–техніка», «людина–природа», «людина–знакова система» більше реєструють у себе низькі рівні емоційної обізнаності, розпізнавання емоцій інших людей та емпатії.

4. «Діагностика емоційного інтелекту Н. Холла»: методика призначена для виявлення здібності особистості розуміти відносини, що репрезентуються в емоціях, і керувати своєю емоційною сферою на основі прийняття рішень. Вона складається з 30 тверджень і містить п'ять шкал: емоційна обізнаність, управління своїми емоціями, самомотивація, емпатія, розпізнавання емоцій інших людей.

Також методика визначає інтегративний рівень емоційного інтелекту з урахуванням домінуючого знака. За нашими припущеннями, підлітки, які по-різному оцінювали власні професійні переваги, характеризувались різними рівнями емоційного інтелекту.

5. Методика «Самооцінка психічних станів Айзенка» дозволяє оцінити деякі неадаптивні стани (тривога, фрустрація, агресія) і властивості особистості (тривожність, фрустрованість, агресивність, ригідність). У своєму дослідженні ми очікували, що підлітки з різними професійними вподобаннями відрізняються за вимірюваними даною методикою показниками.

Висновки до третього розділу

У ряді досліджень отримані докази того, що вираз тих чи інших емоційних властивостей особистості може впливати на професійне самовизначення суб'єкта. У літературі з питання наявно чимало відомостей про емоційну сферу представників різних типів професій.

Для представників групи професій людина–природа зауважують на притаманних їм. Для тих, хто обирає групу професій людина–техніка, характерним є помірний рівень тривожності. Для індивідів, які працюють межах групи людина–знакова система, типовими є низькі рівні емоційної обізнаності, розпізнавання емоцій інших людей та емпатії. Для представників професій людина–художній образ притаманне більш виражене збільшення амплітуди ШГР, (за рахунок мисленого уявлення емоційно забарвлених ситуацій). Нарешті, особам, які обирають професії групи людина–людина, професійно важливою якістю є емоційна стійкість.

Підсумовуючи особливості емоційної сфери представників професійних груп за розподіленням Дж. Холланда, зауважимо на фрустраційній напруженності і стійкості до тривог реалістичного типу;

на важливості емоції страху у професійному самовизначенні, дослідницькому типу; емоційності та здатності до управління своїми емоціями для соціального типу; має низьких рівнях емоційної обізнаності, розпізнавання емоцій інших людей та емпатії, для конвенційного типу; або емоційності, або, навпаки, «товстошкірості» для підприємницького типу; підвищеній емоційній вразливості, яка нерідко виступала в ролі першого поштовху до їх літературної творчості, – для художнього.

Таким чином, ми передбачаємо, що існують певні особливості емоційної сфери підлітків, які мають зв'язок з професійним самовизначенням. Перевірці цього припущення присвячене емпіричне дослідження, описане в наступному розділі даної дипломної роботи.

РОЗДІЛ 4. ЕМПІРИЧНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ ЗВ'ЯЗКУ ОСОБЛИВОСТЕЙ ЕМОЦІЙНОЇ СФЕРИ З ПРОФЕСІЙНИМ ВИЗНАЧЕННЯМ ПІДЛІТКІВ

4.1. Цілі, задачі та організація емпіричного дослідження

Виходячи з результатів теоретичного дослідження та згідно з методологічним обґрунтуванням наших гіпотез, **метою** емпіричного дослідження обрано вивчення зв'язку особливостей емоційної сфери підлітків з їх професійним самовизначенням.

Концептуальна гіпотеза дослідження – існують певні особливості емоційного інтелекту, емоційного стану, пов'язані з професійним вибором у підлітків.

Емпіричні гіпотези нашого дослідження:

1. Низькі рівні тривожності, фрустрації, агресивності, ригідності супроводжуються вибором професійного типу «соціальний» та групи професій «людина–людина».

2. Високі рівні самомотивації, управління своїми емоціями пов'язані з конвенційним, підприємницьким та реалістичним професійними типами.

3. Високі рівні переживання емоцій інтерес, радість, здивування, горе, гнів, відраза, нехтування, страх, сором та провина супроводжуються наданням переваги професійним типам «людина–художній образ», «людина–природа» та художньому типу.

4. Низькі рівні емоційної обізнаності, розпізнавання емоцій інших людей, та емпатії пов'язані з вибором професійного типу інтелектуального, а також груп професій «людина–техніка», «людина–знакова система».

Для досягнення поставленої мети та перевірки емпіричних гіпотез поставлені наступні **завдання**:

1) дібрати релевантні мети та гіпотезам роботи психодіагностичні засоби;
 2) сформувати адекватну вибірку досліджуваних;
 3) обробити, описати та інтерпретувати підсумки отриманих результатів дослідження;

5) встановити перспективи подальшого вивчення обраної теми для вирішення мети, розв'язання задач та підтвердження гіпотез нашого дослідження було сформовано **вбірку досліджуваних** за такими характеристиками: 11 осіб – хлопців 14 років та 14 осіб – дівчат 14 років, 13 осіб – хлопців 15 років та 12 осіб – дівчат 15 років. Загальна кількість респондентів – 50 осіб.

Особливу увагу було приділено питанню – використання отриманих індивідуальних даних: усі згадування про дані досліджуваних та посилання на них наводяться в закодованому вигляді; зберігалась конфіденційність респондентів, їх анонімність.

У дослідженні було застосовано такі **психодіагностичні засоби**, детально описані у попередньому розділі даної роботи.

1. *Шкала диференційних емоцій (ШДЭ) К. Ізарда* методика містить 10 шкал: інтерес, радість, здивування, горе, гнів, відраза, нехтування, страх, сором, та провина [15]. Методика була покликана визначити які емоції переважно переживають досліджувані щоб установити їх вірогідний зв'язок з типом професійних переваг.

Діагностика емоційного інтелекту Н.Холла. Методика складається з 30 тверджень і містить п'ять шкал: «Емоційна обізнаність», «Управління своїми емоціями» (емоційна відхідливість, емоційна неригідність), «Самомотивація» (довільне керування своїми емоціями), «Емпатія», «Розпізнавання емоцій інших людей» (вміння впливати на емоційний стан інших) [48]. За допомогою даної методики була запланована перевірка параметрів емоційного інтелекту досліджуваних для визначення його зв'язку з особливостями професійного самовизначення.

Таблиця – 4. 1. «Методика диференціальних емоцій (К.Ізарда) та Діагностика емоційного інтелекту (Н.Холла).

стать	інтерес	радість	здивування	горе	гнів	відраза	нехтування	страх	сором	провина	результат	емоційна	управління	самомотиваці	емпатія	розпізнаванн	інтегральний
дівчата																	
14 років	5	3	4	7	8	2	3	5	7	8	4	5	4	5	6	7	8
15 років	5	4	4	8	7	2	4	4	2	4	5	4	6	5	4	4	5
хлопці																	

14 ро ків	4	5	7	5	4	3	4	5	4	6	5	4	3	5	4	4	7
15 ро ків	4	6	2	4	3	4	4	3	4	6	5	4	4	8	7	4	6

3. Методика «Самооцінка психічних станів» Айзенка дозволяє оцінити деякі неадаптивні стани (тривога, фрустрація, агресія) і властивості особистості (тривожність, фрустрованість, агресивність, ригідність) [24]. За нашими припущеннями дані емоційні стани також пов'язані з типом професійних переваг підлітків.

Таблиця – 4.2 Методика «Самооцінка психічних станів» (Айзенка), «Опитувальник професійних переваг» Дж. Холланда (ОПП), та «Методика визначення типу майбутньої професії» (Є. О. Клімова)

	тривожність	фрустрація	агресивність	ригідність	людина–людина	людина–знак	людина–людина	людина–людина	реалістичний	інтелектуаль	соціальний	конвенційни	підприємниц	художній	
дівчата															
14 ро ків	7	4	2	4	2	7	6	0	2	4	7	4	10	4	5
15 ро ків	7	6	14	13	8	2	6	6	8	0	9	7	11	6	8
хлопці															

14 ро ків	10	8	10	10	6	0	7	2	4	6	5	8	5	7	10
15 ро ків	9	7	15	16	4	2	4	6	8	6	11	6	6	5	7

4. «*Опитувальник професійних переваг*» Дж. Холланда (ОПП) визначає 6 типів професійних вподобань: реалістичного (Р), дослідницького (І), художнього (А), соціального (С), підприємницького (П) та конвенційного (До) [10].

5. «*Методика визначення типу майбутньої професії*» Є. О. Клімова призначена для виявлення схильності людини до певних типів професій: людина – природа, людина – техніка, людина – людина, людина – знакова система, людина – художній образ [50].

Заплановано квазіекспериментальний план емпіричного дослідження, для нееквівалентних груп.

Методи обробки. Обробка результатів здійснювалась за допомогою кластерного аналізу за методом К–середніх; перевірка на нормальність зроблена за відповідністю стандартним помилкам отриманого розкиду даних асиметрії ексцеса; пошук відмінностей між контрастними групами досліджуваних за допомогою непараметричного критерія U–Манна–Уїтні.

Емпіричне дослідження проводилось у лютому 2017 року у СЗОШ №98 м. Дніпро.

Результати емпіричного дослідження та їх обговорення представлено у підрозділі 4.2 даної дипломної роботи.

4.2. Результати емпіричного дослідження зв'язку особливостей емоційної сфери підлітків та його професійного визначення

Емпіричне дослідження у метах даної роботи дипломної роботи проходило в 4 етапи.

1. Отримання даних згідно зі стандартом обробки результатів наведених в опитувальниках;

2. Кластерний аналіз даних за методом К–середніх.

3. Перевірка отриманих результатів на нормальність розподілу за критерієм відповідності асиметрії та ексцеса стандартним помилкам;

4 Пошук відмінностей між контрастними групами досліджуваних за допомогою аналізу через непараметричний критерій U–Манна–Уїтні.

Сирі бали досліджуваних наведено у додатку А до даної дипломної роботи.

Першим етапом аналізу даних був кластерний аналіз за методом К–середніх. За допомогою даної процедури ми прагнули засобами дескриптивної статистики переконатись, що бали досліджуваних дійсно групуються за ознакою певної професійної переваги або професійного типу. Результати кластеризацій даних на 5 груп наведено у додатку Б, а кластеризацій даних на 6 кластерів – у додатку Г. Як видно з результатів у додатку Б, значущі розбіжності між кластерами встановлено майже за всіма вимірюваними ознаками, а саме інтересом ($F = 6,03$ за $p \leq 0,001$), радістю ($F = 4,71$ за $p \leq 0,003$), горем ($F = 5,87$ за $p \leq 0,0007$), гнівом ($F = 291,87$ за $p \leq 0,03$), відразою ($F = 2,43$ за $p \leq 0,061$), нехтуванням ($F = 4,27$ за $p \leq 0,005$), страхом ($F = 1,24$ за $p \leq 0,30$), соромом ($F = 1,05$ за $p \leq 0,38$), провиною ($F = 1,28$ за $p \leq 0,29$), результативністю ($F = 5,42$ за $p \leq 0,001$), емоційною обізнаністю ($F = 18,31$ за $p \leq 0,0001$), управлінням своїми емоціями ($F = 6,88$ за $p \leq 0,0002$), самомотивацією ($F = 22,46$ за $p \leq 0,0001$), емпатією ($F = 31,39$ за $p \leq 0,0001$), розпізнаванням емоцій інших людей ($F = 17,81$ за $p \leq 0,0001$), інтегральним рівнем ($F = 79,75$ за $p \leq 0,0001$), тривожністю ($F = 2,74$ за $p \leq 0,03$), фрустрованістю ($F = 4,75$ за $p \leq 0,002$), агресивністю ($F = 2,98$ за $p \leq 0,002$), ригідністю ($F = 2,40$ за $p \leq 0,053$), людиною–природою ($F = 4,70$ за $p \leq 0,002$), людиною–технікою ($F = 2,44$ за $p \leq$

0,06), людиною–знаковою системою ($F= 3,10$ за $p \leq 0,02$), людиною–художнього образу ($F= 7,56$ за $p \leq 0,0001$), людиною–людиною ($F= 1,83$ за $p \leq 0,13$).

Отже, кластерний аналіз доводить виправданість виділення саме п'яти запропонованих Є.О. Клімовим професійних груп. Усереднені бали за всіма вимірюваними ознаками для п'яти кластерів досліджуваних наведено у додатку В.

При розгляді результатів кластеризацій розкиду даних на 6 кластерів (див. додаток Г) можна також побачити наявність значущих розбіжностей між кластерами за більшістю ознак: за інтересом ($F= 5,75$ за $p \leq 0,0003$), радістю ($F= 3,85$ за $p \leq 0,006$), горем ($F= 3,34$ за $p \leq 0,01$), гнівом ($F= 5,69$ за $p \leq 0,0003$), відразою ($F= 3,09$ за $p \leq 0,01$), нехтуванням ($F= 4,31$ за $p \leq 0,002$), провинною ($F= 1,55$ за $p \leq 0,19$), результативністю ($F= 3,61$ за $p \leq 0,007$), емоційною обізнаністю ($F= 11,67$ за $p \leq 0,00001$), управлінням своїми емоціями ($F= 8,68$ за $p \leq 0,000009$), самомотивацією ($F= 10,73$ за $p \leq 0,000001$), емпатією ($F= 9,79$ за $p \leq 0,000002$), розпізнаванням емоцій інших людей ($F= 16,71$ за $p \leq 0,100001$), інтегральним рівнем ($F= 104,67$ за $p \leq 0,000001$), тривожністю ($F= 7,82$ за $p \leq 0,000024$), фрустрованістю ($F= 4,50$ за $p \leq 0,002$), агресивністю ($F= 5,003$ за $p \leq 0,001$), ригідністю ($F= 3,73$ за $p \leq 0,006$), реалістичним ($F= 2,79$ за $p \leq 0,02$), дослідницьким ($F= 2,39$ за $p \leq 0,05$), соціальним ($F= 1,35$ за $p \leq 0,25$), конвенційним ($F= 1,32$ за $p \leq 0,26$), художнім ($F= 2,68$ за $p \leq 0,033$).

Таким чином, такий варіант кластеризацій також доводить виправданість теоретичної моделі професійних переваг, створеної Дж. Холландом.

Усереднені результати за вимірюваними феноменами для шести кластерів досліджуваних, які відповідають шести професійним перевагам Дж. Холланда, наведено у додатку Д.

Наступним кроком аналізу результатів була перевірка відповідності розкиду даних закону нормального розподілу, що було зроблено за допомогою співставлення емпіричних величин асиметрій та ексцесу стандартним

помилкам цих характеристик. Як бачимо за результатами цієї процедури (див. додаток Е), майже всі ряди даних не підкорюються закону нормального розподілу, завдяки чому було прийняте подальше рішення використовувати непараметричні критерії.

Наступним кроком статистичної обробки отриманих емпіричних даних було співставлення контрастних груп досліджуваних за допомогою критерія U-Манна-Уїтні.

Результати співставлення полярних груп досліджуваних, що відрізняються за наданням переваги різним типам професій за методикою Є.О. Клімова, наведено у таблицях 4.3 – 4.5

Таблиця 4.3 – Співставлення груп досліджуваних з крайніми результатами за типами професій «Диференціальних емоцій К. Ізарда».

Згідно з методикою Є.О. Клімова за вираженністю емоцій, вимірюваних «Методикою диференціальних емоцій К. Ізарда».					
Емоції вимірюванні методикою К.Ізарда	людин а	людин а	людин а	людин а	людин а
інтерес	U=288	U=95	U=263	U=146 p≤ 0,01	U=27 0
радість	U=277	U=10 5	U=244,5	U=230	U=25 0
здивування	U=242	U=12 3	U=287	U=288	U=25 0
горе	U=214,5 p≤ 0,04	U=10 8,5	U=249,5	U=285	U=21 2
гнів	U=244	U=13 9	U=245	U=287	U=29 0

відраза	U=248	U=14 0	U=284	U=248	U=24 5
нехтування	U=256	U=13 3	U=211,5	U=256, 5	U=26 8
страх	U=252	U=10 1,5	U=248,5	U=277	U=25 9,5
сором	U=290	U=10 9	U=280	U=292	U=28 5
провина	U=289	U=12 7	U=250	U=244	U=21 5 $p \leq$ 0,04
результат	U=303	U=13 7	U=265,5	U=253, 5	U=28 0

Як бачимо з таблиці 4.3, існують значущі розбіжності між досліджуваними, які по-різному віддають перевагу типу професій «людина–природа» за переживанням горя (U=214,5 за $p \leq 0,04$); між досліджуваними, які в різній мірі віддають перевагу сфері діяльності «людина–художній образ» за інтересом (U=146 за $p \leq 0,01$); та між досліджуваними, які по-різному оцінюють привабливість групи професій «людина–людина», за провиною (U=215 за $p \leq 0,04$).

Усі обраховані розбіжності між групами унаочнені на малюнку 4.3

Таблиця 4.4 – Співставлення груп досліджуваних з крайніми результатами за типами "Емоційного інтелекту" Н.Холла.

Згідно з методикою Є.О. Клімова за вираженістю емоцій, вимірюваних за типами "Емоційного інтелекту" Н.Холла

Емоції вимірюванні методикою Н.Холла	людина– природа	людина– техніка	людина– знакова система	людина– худ.образ	людина– людина
емоційна обізнаність	U=288	U=145	U=246	U=275	U=24 5
управління своїми емоціями	U=279	U=135	U=224	U=279	U=23 5,5
самотивація	U=247	U=92	U=268,5	U=164,5 $p \leq 0,02$	U=22 2
емпатія	U=284	U=142	U=279	U=279	U=28 5
розпізнавання емоцій інших	U=274	U=414,5	U=277,5	U=234	U=23 5,5
інтегральний рівень емоційного інтелекту	U=300	U=109,5	U=284,5	U=186,5 $p \leq 0,01$	U=26 5

Як бачимо з таблиці 4.4, існують значущі розбіжності між досліджуваними, які по-різному віддають перевагу типу професій «людина–художній образ» за самотивацією ($U=164,5$ за $p \leq 0,02$) та інтегральним рівнем ($U=186,5$ за $p \leq 0,01$).

Усі обраховані розбіжності між групами унаочнені на рисунку 4.4

Таблиця 4.5 – Співставлення груп досліджуваних з крайніми результатами за типами "Самооцінка психічних станів" Айзенка

Усі обраховані розбіжності між групами унаочнені на рисунку 4.3

Психічний стан вимірюваний методикою Айзенка	Згідно з методикою Є.О. Клімова за вираженістю емоцій, вимірюваних за типами "Самооцінка психічних станів" Айзенка				
	людина– природа	людина – техніка	людина– знакова система	людина – худ.обр аз	людина – людина
тривожність	U=289	U=124	U=275	U=294	U=285
фрустрованість	U=302	U=105,5	U=294,5	U=280	U=250
агресивність	U=281	U=112	U=260,5	U=268	U=268
ригідність	U=292	U=128	U=262	U=288	U=250

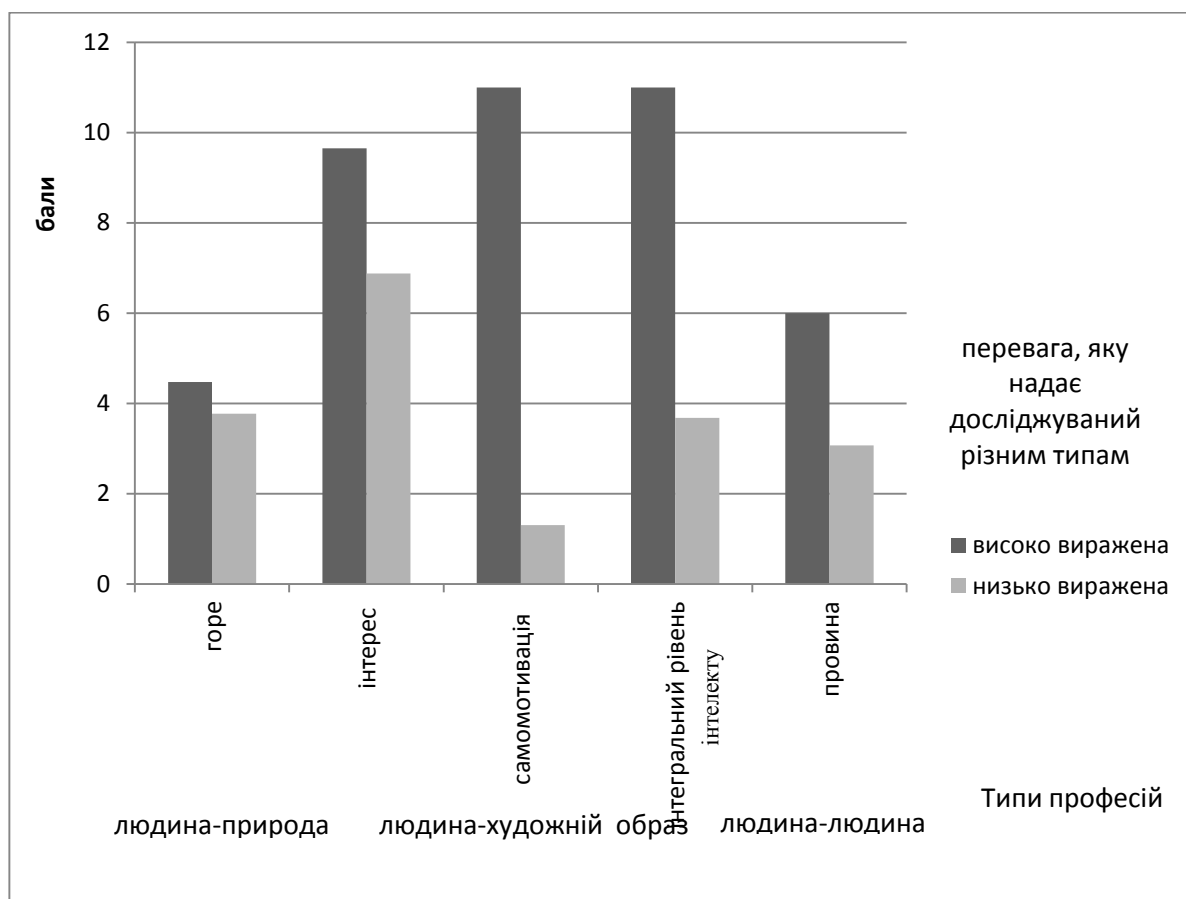

Рисунок 4.3 Усереднені показники емоційних феноменів, притаманних групам досліджуваних, які по-різному надають перевагу типам.

З рисунку 4.3 ми бачимо, що досліджувані, які в різній мірі надають перевагу групі професій «людина–природа», відрізняються за проживанням емоцій «горе» ($\bar{x}$ для тих, хто надає високу перевагу даній групі професій, дорівнює 4,47, а для тих, хто не обирає професій «людина–природа» – 3,77). Водночас, респонденти, які по-різному надають перевагу групі професій «людина–художній образ», відрізняються за проживанням інтересу ($\bar{x}$ для досліджуваних з високою перевагою даній групі професій становить 9,65, з низькою – 6,88), самомотивацією ($\bar{x}$ для «високої» групи дорівнює 11, для «низької» – 7,3 та інтегральним рівнем емоційного інтелекту ($\bar{x}$ для «високої» групи становить 49,44, для «низької» – лише 13,68).

І на останок, досліджувані, які по-різному оцінюють привабливість груп професій «людина–людина», відрізняються за проживанням провини (для тих,

хто високо оцінює привабливість професій «людина–людина», $\bar{x}$ для переживання провини складає 6, для контрастної групи 3,07).

Надалі ми порівняли групи досліджуваних, які відрізняються за наданням переваги певному професійного типу згідно з методикою Дж. Холланда, за всіма вимірюваними емоційними феноменами за допомогою непараметричного критерію U–Манна–Уїтні. Результати цього ставлення наведено у таблицях 4.6 – 4.8

Результати співставлення полярних груп досліджуваних, що відрізняються за наданням переваги різним типам професії за методикою Дж. Холланда, наведено у таблицях 4.4–4.6

Таблиця 4.6 – Співставлення груп досліджуваних з крайніми результатами за типами "Диференціальних емоцій"К. Ізарда.

Емоції вимірюванн і методикою К.Ізарда	Результати співставлення полярних груп досліджуваних за вираженністю типів професій					
	реалістичний	інтелектуаль ний	соціальний	конвенційни й	підприємниц ький	художній
інтерес	U=30 5	U=300	U=220,5	U=305	U=293,5	U=220,5
радість	U=25 3	U=287,5	U=259,5	U=288	U=258,5	U=177 p≤ 0,05
здивування	U=22 3 p≤ 0,03	U=300	U=230	U=268	U=259,5	U=196,5
горе	U=28 7	U=255,5	U=238,5	U=262, 5	U=248,5	U=230,5
гнів	U=27 9	U=250	U=295,5	U=279	U=266	U=230,5

відраза	U=27 3	U=219 p≤ 0,05	U=228	U=266	U=261	U=225
нехтування	U=28 7	U=257	U=199,5 p≤ 0,04	U=276, 5	U=287	U=208,5
страх	U=25 9	U=291	U=219	U=231 p≤ 0,05	U=245	U=217,5
сором	U=29 2	U=275	U=259,5	U=267	U=271	U=217
провина	U=30 2	U=300	U=213 p≤ 0,04	U=277	U=293,5	U=214,5

Як бачимо з таблиці 4.6, існують значущі розбіжності між досліджуваними, які по-різному віддають перевагу професіям «реалістичного типу» за здивуванням (U=223 за $p \leq 0,03$); між досліджуваними, які в різній мірі віддають перевагу сфері діяльності «інтелектуального типу» за відразою (U=219 за $p \leq 0,05$); між досліджуваними, які по-різному оцінюють привабливість групи професій «соціального типу», за нехтуванням (U=199,5 за $p \leq 0,04$); та ми знайшли розбіжності між досліджуваними, які в різній мірі віддають перевагу сфері діяльності «конвенційного типу» за страхом U=231 за $p \leq 0,05$).

Усі обраховані розбіжності між групами унаочнені на рисунку 4.3

Таблиця 4.7 – Співставлення груп досліджуваних з крайніми результатами за типами "Емоційного інтелекту" Н.Холла.

Емоції вимірювані і методикою Н. Холла	Результати співставлення полярних груп досліджуваних за вираженістю типів професій					
	реалістичний	інтелектуальний	соціальний	конвенційний	підприємливий	художній

результат	U=256	U=212,5 p≤ 0,01	U=281 ,5	U=260	U=197,5 p≤ 0,04	U=217
емоційна обізнаність	U=280	U=275	U=215 ,5	U=305	U=220	U=183
управління своїми емоціями	U=254	U=247,5	U=246	U=283,5	U=216,5	U=212
самомотивація	U=271	U=259	U=230	U=248	U=253	U=166,5
емпатія	U=274	U=225 p≤ 0,04	U=284	U=292	U=206,5 p≤ 0,02	U=208,5
розпізнавання емоцій інших	U=294	U=212,5 p≤ 0,02	U=289	U=269	U=220,5	U=220,5

Як бачимо з таблиці 4.7, існують значущі розбіжності між досліджуваними, які по-різному віддають перевагу професіям «інтелектуального типу» за результативністю (U=212,5 за p≤ 0,01); між досліджуваними, які в різній мірі віддають перевагу сфері діяльності «підприємницького типу» за емпатією (U=206,5 за p≤ 0,02). Усі обраховані розбіжності між групами унаочнені на рисунку 4.4

Таблиця 4.8 – Співставлення груп досліджуваних з крайніми результатами за типами "Самооцінка психічних станів" Айзенка

Психічний стан	Результати співставлення полярних груп досліджуваних за вираженістю типів професій
----------------	--

вимірюванні й методикою Айзенка	реалістичний	інтелектуальний	соціальних	конвенційний	підприємницький	художній
інтегральний рівень інтелекту	U=29 7	U=262,5	U=22 9	U=294	U=257	U=203,5
тривожність	U=27 7	U=300	U=20 9,5 $p \leq$ 0,04	U=264	U=233, 5	U=214,5
фрустрованість	U=27 8	U=312,5	U=23 5	U=278	U=231, 5	U=148 $p \leq 0,07$
агресивність	U=29 1,5	U=281,5	U=23 8,5	U=291,5	U=251, 5	U=213,5
ригідність	U=29 8	U=300	U=24 1,5	U=248	U=284	U=211

Як бачимо з таблиці 4.8, існують значущі розбіжності між досліджуваними, які по-різному віддають перевагу професіям «соціального типу» за тривожністю ($U=209,5$ за $p \leq 0,04$); між досліджуваними, які в різній мірі віддають перевагу сфері діяльності «художнього типу» за фрустрованістю ($U=148$ за $p \leq 0,07$). Усі обраховані розбіжності між групами унаочнені на рисунку 4.4

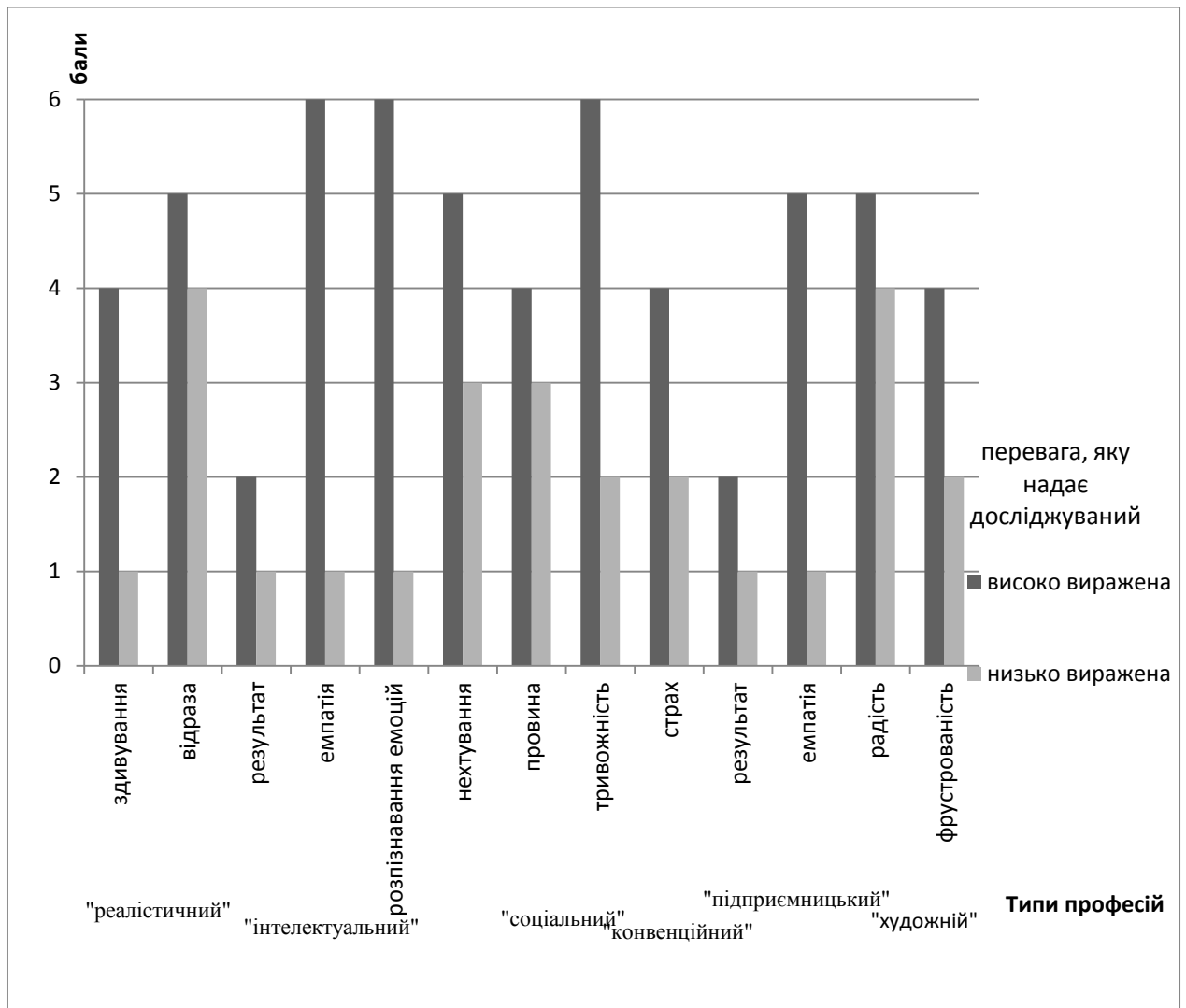

Рисунок 4.4 Усереднені показники емоційних феноменів, притаманних групам досліджуваних, які по-різному надають перевагу типам професій за методикою Дж. Холланда

З рисунку 4.4 ми бачимо, що досліджувані, які в різній мірі надають перевагу групі професій «реалістичного типу», відрізняються за відчуттям «здивування» ($\bar{x}$ для тих, хто надає високу перевагу даній групі професій, дорівнює 7,62, а для тих, хто не обирає професій «реалістичного типу» – 3,76). Водночас, респонденти, які по-різному надають перевагу групі професій «інтелектуального типу», відрізняються за почуттям «відраза» ($\bar{x}$ для досліджуваних з високою перевагою даній групі професій становить 7,47, з низькою – 4,56), результативністю ($\bar{x}$ для «високої» групи дорівнює 1,66, для «низької» – 0,96, емпатією ($\bar{x}$ для «високої» групи дорівнює 11,9, для «низької»

– 0,22, та хто володіє розпізнаванням емоцій інших людей ($\bar{x}$ для «високої групи становить 11,81, для «низької» – лише 6,44), досліджувані, які в різній мірі надають перевагу групі професій «соціального типу», відрізняються за відчуттям «нехтування» ($\bar{x}$ для тих, хто надає високу перевагу даній групі професій, дорівнює 6,23, а для тих, хто не обирає професій «соціального типу» – 3,37), провинною ($\bar{x}$ для «високої» групи дорівнює 5,81, для «низької» – 3,33, та тривожністю ($\bar{x}$ для «високої» групи дорівнює 9,31, для «низької» – 4,71. Респонденти, які по-різному надають перевагу групі професій «конвенційного типу», відрізняються за почуттям «страху» ($\bar{x}$ для досліджуваних з високою перевагою даній групі професій становить 6,21, з низькою – 2,86), далі ми бачимо, що досліджувані, які в різній мірі надають перевагу групі професій «підприємницького типу», відрізняються за відчуттям «емпатії» ($\bar{x}$ для тих, хто надає високу перевагу даній групі професій, дорівнює 11,9, а для тих, хто не обирає професій «підприємницького типу» – 2,22), результативністю ($\bar{x}$ для «високої» групи дорівнює 1,66, для «низької» – 0,96.

І на останок, досліджувані, які по-різному оцінюють привабливість груп професій «художнього типу», відрізняються за проживанням радості (для тих, хто високо оцінює привабливість професій «художнього типу», $\bar{x}$ для переживання провини складає 8,64, для контрастної групи 5,31), відрізняються за станом «фрустрованості» ($\bar{x}$ для досліджуваних з високою перевагою даній групі професій становить 7,67, з низькою – 3,5).

Аналіз отриманих закономірностей у світі відомих нам теоретичних відомостей представлено у підрозділі 4.3 даної дипломної роботи.

4.3. Аналіз результатів емпіричного дослідження та їх обговорення

Виходячи з аналізу дослідження, ми можемо стверджувати, що існують певні особливості емоційної сфери підлітків, які мають зв'язок з їх професійним самовизначенням.

При розгляді результатів кластеризацій розкиду даних на 5 кластерів (див. додаток Б) можна побачити наявність значущих розбіжностей між кластерами за більшістю ознак: а саме інтересом, радістю, горем, гнівом, відразою, нехтуванням, соромом, провиною, результативністю, емоційною обізнаністю, управлінням своїми емоціями, самомотивацією, розпізнаванням емоцій інших людей, інтегральним рівнем, тривожністю, фрустрованістю, агресивністю, ригідністю.

При розгляді результатів кластеризацій розкиду даних на 6 кластерів (див. додаток Г) можна також побачити наявність значущих розбіжностей між кластерами за більшістю ознак: за інтересом, радістю, горем, гнівом, відразою, нехтуванням, провиною, результативністю, емоційною обізнаністю, управлінням своїми емоціями, самомотивацією, емпатією, розпізнаванням емоцій інших людей, інтегральним рівнем, тривожністю, фрустрованістю, агресивністю, ригідністю.

Дійсно емоційні переживання групуються у п'ять та шість груп кругом професійних навколо професійних переваг, при цьому різновиди між цими групами на значному рівні. Це також підтверджує нашу основну гіпотезу, що емоційні переживання зв'язані з вибором професії.

Далі ми визначили відмінності між контрастними групами досліджуваних за допомогою аналізу через непараметричний критерій U–Манна–Уїтні.

У респондентів, які обирають «соціальний» тип професії та професійну групу «людина–людина» властиві такі психічні стани як тривожність (9,31), почуття провини (6), (5,81) та нехтування (6,23) тому що, такі підлітки прагнуть допомогти людям, «олюднити» суспільство і мають намір вирішити власні психологічні проблеми, забезпечити особистісний ріст і саморозвиток.

Мають потребу розібратися в своїх особистих проблемах, що і підштовхує їх до вибору професій працюючих з людьми. Переживання почуття провини зв'язано з переживанням відповідальності за власні дії, думки і бажання, які можуть нанести шкоду іншим, в результаті цього у підлітка виникає стан тривожності. Такі підлітки прагнуть триматися в стороні від інтелектуальних проблем, активні, але часто залежні від думки інших людей. Володіють хорошими вербальними здібностями. Часто бажання відчувати свою перевагу в якомусь відношенні може вести до деякої міри нехтування.

Такі фахівці, які віддають перевагу працювати з людьми в професійній групі «людина–людина» та «соціальному» типу професії мають низьку тривожність та швидше за все вигорають, так як на початку кар'єри багато очікують від професії, і в результаті звинувачують себе і з нехтуванням ставляться до оточуючих. Нарешті, особам, які обирають професії групи людина–людина, професійно важливою якістю є емоційна стійкість.

У досліджуваних, які віддають перевагу працювати в професіях «інтелектуального» типу професії, виявлено високий рівень емпатії (11,9), розпізнавання емоцій інших людей (11,81), їм більшої мірою властива результативність (1,66) та відраза (7,47). У таких підлітків–інтелектуалів переважають теоретичні цінності, мають багатий словниковий запас, люблять проводити дискусії на різні теми, а до тих людей які не відповідають ідеологічним, моральним та естетичним принципам виникає почуття відрази (наприклад до людей, які не можуть підтримати діалог через відсутність теоретичних знань тощо). Але якщо співрозмовник здався цікавим, здібним та зміг підтримати розмову, такі підлітки заохоче поспілкувалися б з ним ще, вони вміють вислухати, інтелектуально проаналізувати його слова, дії і поведінку, іншими словами, зрозуміти людину розумом, так як у них високий рівень емпатії. Вона включає не тільки вміння здатність розуміти людину, але й зробити аналіз і порівняння. Такий вид когнітивної емпатії використовується при веденні наукових дискусій і під час полеміки.

У респондентів, які обирають «конвенційний» тип професії, переважає емоція страху (6,21), а які віддають перевагу «реалістичному» типу професії, переважає емоція здивування (7,62). Такі підлітки віддають перевагу чіткої структурованої діяльності. Характер стереотипний, конкретний, практичний. Не проявляє критичність, оригінальність, консервативний, залежний. Слабо розвинені організаторські здібності, переважають математичні здібності. Вони постійно прагнуть до особистісного вдосконалення. Вони мають високу дисциплінованість, акуратність та точність, тому в них і виникає почуття страху у чомусь зробити помилку. Такі підлітки відносяться до роботи досить скурпульозно, та з точністю виконують усі поставлені завдання, переживають здивування, більше чим інші, тому що, не все в житті можливо виконати так автоматично, не допускаючи помилок. Можливо, через звернення до професійних обов'язків у межах своєї професії, такі люди і компенсують переживання таких емоцій як страх та здивування. Тому такі підлітки притягуються до «реалістичного» та «конвенційного» типу професії.

Наші високі показники зі страху (6,21) який притаманний «конвенційному» професійному типу, цілком узгоджуються з дослідженнями Веселової М.П. [11], що були згадані у підрозділі 3.3 даної дипломної роботи. За цими даними, індивіди, які працюють у межах професійних типів: конвенційний, реалістичний, підприємницький, працюють з великою відповідальністю, від них залежить фінансовий стан організації та взагалі робота підприємства, тому таким працівникам властива холонокровність, точність, скурпульозність, результативність але при цьому вони відчують постійно здивування та страх із-за роботи.

Досліджуваних, які обрали професійну групу «людина–природа», більш чим інші, схильні переживати такі душевні переживання як горе (4,47), тому вони притягуються до таких професій, в яких вони можуть вони можуть показати свою значимість, допомагаючи навколишнього світу [10]. Можливо,

через звернення до професійних обов'язків у межах своєї професії, такі люди і компенсують переживання вищезгаданої емоції.

Наші дані цілком узгоджуються з даними Л.В. Матвеевої, які описані у підрозділі 1.3, біологи більше виявляють схильність до прояву емоцій, на відміну від інженерів [10].

Респонденти, які обирають професійну групу «людина–художній образ», мають високий інтегральний рівень емоційного інтелекту в цілому (49,44), самомотивацію (10,94), та високий рівень з емоції інтересу (9,65), тому що такі підлітки більше цікавляться, ідеями, людьми, предметами, а саме їх високий інтерес позитивно сприяє на творчу діяльність. Емоція інтересу відіграє важливу роль у розвитку вмінь та інтелекту, вона спрямовує підлітка на пізнання та дії, тому в них високий рівень самомотивації. Такі підлітки можуть бути недисциплінованими, примхливими, мати мінливості настрою, але завдяки емоції інтересу, який впливає на високу самомотивацію, та на інтегральний рівень емоційного інтелекту в цілому, змушує їх довго займатися певним видом діяльності, та доводити роботу до кінця.

За дослідженням А. П. Єршової [10], яке описано у підрозділі 3.1, нагадаємо, було встановлено, що у підлітків, найбільш здатних до акторської творчості, було більш виражене збільшення амплітуди ШГР і частоти серцевих скорочень у відповідь на уявне представлення емоційно забарвленою ситуації. Ці дані цілком узгоджуються з нашими результатами, досліджувані які мають високі переживання емоцій та станів таких як: інтерес (9,65), самомотивація (10,94), інтегральний рівень емоційного інтелекту (49,44), радість (8,4), фрустрація (7,67) та горе (4,47), тому вони обирають професійну групу «людина–художній образ», та художній професійний тип.

Досліджувані, яким притаманні високі показники за шкалами «фрустрованість» та радість, віддають перевагу художньому професійному типу, тому що особливе значення мають емоції у даних видів професій. Такі підлітки відчують радість, після якоїсь творчої дії. Упевненість і

особистісна значущість дають підлітку відчуття здатності долати труднощі і насолоджуватися життям. Але радість супроводжується короткочасною самозадоволеністю, задоволеністю всім світом, і підлітки не можуть постійно перебувати у стані радості, тому в результаті дії численних негативних факторів, які оточують підлітків можливо виникає стан фрустрованості. Їм важко долати конфлікти та жорстокість у поводженні з людьми, та внаслідок підлітки постійно переживають емоційні стреси.

Такі фахівці постійно повинні зображати емоційні переживання, негатив своїх героїв, а це вимагає від них власного глибокого сценічного переживання, яке вони пропускають через себе, та в результаті в них виникає стан фрустрації.

У респондентів, які обрали професійний «підприємницький» тип, виявлено високі рівні з результативності (1,60) та емпатії (11,9), тому що завдяки ентузіазму, інтелектуальним зусиллям та добре розвиненим вербальним здібностям, вони мають високий рівень результативності. Такі підлітки мають високий рівень здібностей до емпатії, тому що такі люди, більш успішні та легше рухаються вперед, чим ті, у кого низькі здібності до емпатії, тому що людина, яка вміє розуміти інших, в цілому доброзичливіше, та має багато друзів. Показувати іншій людині, що розумієш її важливо не тільки в близьких, але і в ділових відносинах. Навіть якщо існує конфліктна ситуація, адекватні люди, які вміють слухати і чути, зможуть знайти ефективне рішення і компроміс набагато швидше, ніж співрозмовники без розвиненої емпатії в аналогічних умовах, тому підлітків з такими здібностями притягує саме «підприємницький» тип професії.

Висновки до четвертого розділу

Гіпотезою емпіричного дослідження було твердження про те, що існують певні особливості емоційного інтелекту, емоційного стану, пов'язані з професійним вибором підлітків.

З метою перевірки гіпотези, було дібрано батарею психодіагностичних методик, яка уміщувала «Методику шкала диференційних емоцій» (К. Ізарда), «Методику для діагностики емоційного інтелекту» (Н.Холла), методику «Самооцінка психічних станів» (Айзенка), тест «Опитувальник професійних переваг» (Дж. Холланда), «Методику визначення типу майбутньої професії» (Є. О. Клімова).

Було сформовано вибірку досліджуваних за такими характеристиками: 25 осіб – учнів 14 років та 25 осіб – учнів 15 років, осіб жіночої та осіб чоловічої статей. Загальна кількість респондентів – 50 осіб.

Емпіричні дані оброблялись за допомогою математико–статистичних процедур: застосовано квазіекспериментальний план емпіричного дослідження, для нееквівалентних груп. Обробка результатів здійснювалась за допомогою кластерного аналізу за методом К–середніх; перевірка на нормальність зроблена за відповідністю стандартним помилкам отриманого розкиду даних асиметрії ексцеса; пошук відмінностей між контрастними групами досліджуваних за допомогою непараметричного критерія U–Манна–Уїтні.

В результаті аналізу емпіричних даних основну гіпотезу дослідження підтверджено.

ВИСНОВКИ

На основі нашого дослідження особливостей емоційної сфери підлітків у зв'язку з їх професійним самовизначенням, ми можемо зробити наступні висновки:

Визначено, що одна з найважливіших особливостей емоцій – їх індикаторний характер, тобто здатність формуватися по відношенню до ситуацій і подій, які реально в цей час можуть не відбуватися, і існують тільки у вигляді ідеї про пережиті, очікувані чи уявні ситуації. Основні теорії емоцій: Еволюційна теорія емоцій Дарвіна, Теорія Джеймса–Ланге, Теорія Кеннона–Барда, Теорія Вундта, Інформаційна теорія П. Симонова, Основна ідея Сартра.

З'ясовано, що підлітковим прийнято вважати період розвитку дітей від 11–12 до 15–17 років; він знаменується бурхливим розвитком і перебудовою організму дитини.

Критичність мислення виявляється у тому, що діти починають оцінювати свою діяльність та діяльність інших з поглядів законів і правил.

Особливість емоційної сфери підлітків можливість співіснування емоцій і почуттів протилежної спрямованості.

Професіографія – галузь знання, яка вивчає світ професій, а документ, в якому описано особливості спеціальності або професії, – професіограмою.

Особливості що підлягають діагностуванню, відносяться: ціннісні орієнтації, інтереси, потреби, схильності, професійні наміри, професійна спрямованість, мотиви вибору професії, риси характеру, темперамент, стан здоров'я. Вибір професії, з психологічної точки зору, тісно пов'язаний з наявністю внутрішньої мотивації вибору.

Кожен тип професії має свої вимоги до здібностей людини. Є.О. Клімовим, визначив п'ять типів: «людина–природа», «людина–техніка», «людина–знакова система, «людина–художній образ», «людина–людина».

Дж. Холланд виділяв шість типів особистості: реалістичний, дослідницький, артистичний, соціальний, підприємницький, конвенційний. Він вивчав особистість та види діяльності, які можуть стати сильними захопленнями та приведуть до формування певних здібностей, зумовлять внутрішній вибір певної професії. Професійна задоволеність, досягнення і стабільність залежать від узгодженості між типом особистості і типом

оточення. Чим більша різниця між особистісним типом і зразком середовища, тим більшою мірою незадоволеними, некомфортними і деструктивними стають взаємини «особистість – середовище».

Дослідження отримали докази того, що вираз емоційних властивостей особистості може впливати на професійне самовизначення підлітка.

Для професійної групи людина–природа зауважують на притаманних їм. Хто обирає групу професій людина–техніка, характерним є помірний рівень тривожності. Для індивідів, які обирають групи людина–знакова система, типовими є низькі рівні емоційної обізнаності, розпізнавання емоцій інших людей та емпатії. Для тих хто обирає професійний тип людина–художній образ притаманне більш виражене збільшення амплітуди ШГР. Особам, які обирають професії групи людина–людина, професійно важливою якістю є емоційна стійкість.

Підсумовуючи особливості емоційної сфери професійних груп за розподіленням Дж. Холланда, зауважимо на фрустраційній напруженості і стійкості до тривог реалістичного типу;

на важливості емоції страху у професійному самовизначенні, дослідницькому типу; емоційності та здатності до управління своїми емоціями для соціального типу; має низьких рівнях емоційної обізнаності, розпізнавання емоцій інших людей та емпатії, для конвенційного типу; або емоційності, або, навпаки, «товстошкірості» для підприємницького типу; підвищеній емоційній вразливості, яка нерідко виступала в ролі першого поштовху до їх літературної творчості, – для художнього.

І на останок, ми можемо сказати що наші гіпотези повністю підтвердились.

Перспективою подальших робіт визнано дослідження, як на наш погляд, з продовженням розпочатої роботи, але вже з упором на детальне вивчення самовизначення підлітків у наданні переваг певній групі професій..

Аналіз літератури з даної тематики дозволяє нам сформулювати теоретичну позицію, згідно з якою особливості емоційної сфери підлітків мають зв'язок з їх професійним самовизначенням.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

- 1.Алієва Е.Ю. Психологічні особливості самостійності особистості / Е.Ю. Алієва. – К., 2013. – С. 17–18. 2.

2. Артемова О.І. Професійна самореалізація особистості в сучасних умовах [Електронний ресурс] / О.І. Артемова. – Режим доступу : <http://socialscience.com.ua/article/186>.
3. Артюшин Л.М. Праця в особливих умовах лекцій / Л.М. Артюшин, С.П. Мосов, О.Р. Охременко. – К. : Хімджест, 2004. – 94 с.
4. Баклицький І.О. Психологія праці / І.О. Баклицький. – [2-е вид., перероб. і доп.]. – К. : Знання, 2008. – 655 с.
5. Батраченко І.Г. Психологічні закономірності розвитку антиципації людини : автореф. дис. ... д-ра психол. наук : 19.00.01 / Іван Георгійович Батраченко. – Одеса, 2010. – 37 с.
6. Бикова О.В. Формування готовності до професійної діяльності майбутніх офіцерів пожежної охорони : автореф. дис. ... канд. пед. наук : 13.00.04 / Олена Валентинівна Бикова. – К., 2001. – 21 с.
7. Борисюк А.С. Соціально-психологічні засади становлення професійної ідентичності майбутнього медичного психолога : автореф. дис. ... д-ра психол. наук : 19.00.05 / Алла Степанівна Борисюк. – К., 2011. – 38 с. 175
8. Бочелюк В.Й., Бочелюк В.В. Методика та організація наукових досліджень із психології. – К. : Центр учбової літератури, 2008. – 360 с.
9. Боярин Л.В., Бучко Т.М., Блискун О.О., Завацька Н.Є. Соціальнопсихологічні особливості смисложиттєвих орієнтацій молоді та їх адаптації до професійної діяльності. Теоретичні і прикладні проблеми психології та соціальної роботи : зб. наук. праць Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля. – 2021. – № 3 (56). – Т. 1. – С. 70–77.
10. Боярин Л.В., Завацький Ю.А. Соціально-психологічні особливості самореалізації молоді та її життєстійкості: інтернальний та екстернальний виміри. Теоретичні і прикладні проблеми психології та соціальної роботи : зб. наук. праць Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля. – 2022. – № 2 (58). – С. 15–24.

11. Боярин Л.В. Проблеми особистісно-професійної самореалізації фахівця в умовах професійної діяльності соціономічного типу // Особистіснопрофесійна адаптація фахівців соціономічного профілю у проблемогенному соціумі : монографія / За ред. І.Є. Жигаренка, Н.Є. Завацької. – Сєверодонецьк : Вид-во СНУ ім. В. Даля, 2020. – С. 23 – 37.
12. Булах І.С. Психологічні аспекти міжособистісної взаємодії викладачів і студентів : навч.-метод. посіб / І.С. Булах, Л.В. Долинська. – К. : НПУ імені М.П. Драгоманова, 2002. – 114 с.
13. Бут В.П. Формування професійно важливих якостей газодимозахисниківрятувальників МНС України : автореф. дис... канд. психол. наук : 19.00.09 / Віталій Петрович Бут. – К., 2008. – 20 с.
14. Вавринів О.С. Соціально-психологічні особливості формування професійної емпатії майбутніх рятувальників : дис. ... канд. психол. наук : 19.00.05 / Олена Степанівна Вавринів. – Сєверодонецьк, 2020. – 265 с.
15. Вавринів О.С. Емпатія в структурі особистості майбутніх рятувальників, як фахівців екстремального виду діяльності / О.С. Вавринів // Journal 176 Sciences of Europe. – № 46(46). – Vol. 2. – Praha (Czech Republic) : Sciences of Europe, 2019. – P. 59–64.
16. Вавринів О.С. Емпіричне дослідження емпатійності майбутніх рятувальників / О.С. Вавринів // Матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. «Сучасні педагогіка та психологія: перспективні та пріоритетні напрями наукових досліджень», 12-13 липня 2019 р., м. Київ. – К. : ГО «Київська наукова організація педагогіки та психології», 2019. – Ч. 2. – С. 61–64.
17. Вавринів О.С. Емпіричне дослідження психологічних особливостей майбутніх рятувальників / О.С. Вавринів // Теоретичні і прикладні проблеми психології : зб. наук. праць Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля. – № 1 (42). – Т. 2. – Сєверодонецьк : Вид-во СНУ ім. В. Даля, 2017. – С. 147–158.

- 18.Вавринів О.С. Професійна мотивація майбутніх рятувальників до діяльності в особливих умовах / О.С. Вавринів // Матеріали I Всеукр. наук.-практ. конф. «Психологічні засади забезпечення службової діяльності працівників правоохоронних органів», 15 лютого 2018 р., м. Кривий Ріг. – Кривий Ріг : Донецький юридичний інститут МВС України, 2018. – С. 343–345.
- 19.Варус В.І. Фізіолого-гігієнічне обґрунтування превентивної реабілітації як напрямку в медичному забезпеченні професійної надійності і здоров'я операторів : автореф. дис. ... д-ра мед. наук : 14.02.01 / Василь Іванович Варус. – К., 1995. – 47 с.
- 20.Військова психологія та педагогіка / авт. кол. : Л.А. Снігур, О.А. Хижняк, Є.М. Подтергера, Е.І. Сарафанюк, К.П. Аветісян, О.Ю. Булгакова / за заг. ред. Л.А. Снігур. – Луцьк : ПВД «Твердиня», 2010. – 576 с.
- 21.Вірна Ж.П. Мотиваційно-смилова регуляція у професіоналізації психолога : монографія / Ж.П. Вірна. – Луцьк : РВВ «Вежа» Волин. держ. ун-ту ім. Лесі Українки, 2003.– 320 с.
- 22.Вірна Ж.П. Неврогенез професійних деструкцій особистості / Ж.П. Вірна // Психологічні перспективи. – 2012. – № 19. – С. 84–91.
- 23.Власенко Ю.О. Психологічний аналіз інноваційного потенціалу особистості: автореф. дис. ...канд. психол. наук : 19.00.01 / Юлія Олександрівна Власенко. – Одеса, 2003. – 20 с. 178
- 24.Волошенко О.В. Творчість як складова професійної самореалізації педагога / О.В. Волошенко, В.І. Хрипун. – Черкаси : ЧОППОПП, 2009. – 34 с.
- 25.Воляннюк Н.Ю. Психологічні засади професійного становлення тренеравикладача : автореф. дис... д-ра психол. наук : 19.00.01 / Наталія Юріївна Воляннюк. – К., 2006. – 34 с.
- 26.Гомонюк В.О. Самоактуалізація та самореалізація особистості: сучасні наукові уявлення / В.О. Гомонюк // Materialy IX Międzynarodowej naukowo-praktycznej konferencji «Europejska nauka XXI powieka – 2013». – Vol. 22. –

Psychologia i socjologia. Politologija. – Przemisl : Nauka i studia, 2013. – S. 21 – 26.

27. Грищенко С. Самоактуалізація майбутнього фахівця соціальної сфери в контексті організації самостійної навчальної діяльності / С. Грищенко // Рідна школа. – 2010. – № 3. – С. 36–39. 36. Грязнов І.О. Теоретико-методичні засади морального виховання майбутніх офіцерів Державної прикордонної служби України : дис. ... д-ра пед. наук : 13.00.07 / Ігор Олександрович Грязнов. – Тернопіль, 2005. – 420 с.

28. Гулеватий А.А. Формування психологічної готовності майбутніх фахівців з вищою освітою до використання комп'ютерної техніки : дис. ... канд. психол. наук : 19.00.07 / Андрій Анатолійович Гулеватий. – Хмельницький, 2005. – 191 с.

29. Гупаловська В.А. Професійна самореалізація та суб'єктивне благополуччя жінки // Проблеми загальної та педагогічної психології : зб. наук. праць Інституту психології ім. Г.С. Костюка АПН України. – К., 2005. – Т.7. – №1. – С. 90–97.

30. Гупаловська В.А. Самореалізація особистості як наукова проблема / В.А. Гупаловська // Актуальні проблеми психології : зб. наук. праць Інституту психології ім. Г.С. Костюка АПН України. – 2002. – № 1. – С. 4–7. 179

31. Діденко О.В. Формування професійної творчості майбутніх офіцерів Державної прикордонної служби України : монографія / О.В. Діденко. – Хмельницький : Вид-во Національної академії Державної прикордонної служби України імені Богдана Хмельницького, 2009. – 407 с.

32. Дубасенюк О.А. Теорія і практика професійно-виховної діяльності педагога : монографія / О.А. Дубасенюк. – Житомир : ЖДУ ім. Івана Франка, 2005. – 367 с.

33. Дунець Л.М. Психологічні умови формування професійної мотивації слухачів вищого військового навчального закладу : автореф. дис. ... канд. психол. наук / Лілія Михайлівна Дунець. – Хмельницький, 2000. – 18 с.

34.Дьоміна Г.А. Психологічні особливості емпатії студентів – майбутніх соціально-психологічних працівників / Г.А. Дьоміна // Актуальні проблеми психології : зб. наук. праць Інституту психології ім. Г.С. Костюка НАПН України / За ред. С.Д. Максименка. – Житомир : Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2013. – Т. VII. Екологічна психологія. – Вип. 32. – С. 73–79.

35.Євсюков О.П. Психологічне прогнозування професійної надійності фахівців діяльності працівників аварійно-рятувальних підрозділів МНС : монографія / О.П. Євсюков, О.В. Тімченко. – Х. : НУЦЗ, 2007. – 288 с.

36.Желаго А.М. Соціально-психологічні детермінанти професійного становлення командира підрозділу внутрішніх військ МВС України : автореф. дис. ... канд. психол. наук : 19.00.09 / Анатолій Миколайович Желаго. – Х., 2014. – 24 с.

37.Завірюха В.В. Формування здатності до професійного самозростання студентів в умовах інноваційного навчання : автореф. дис. ...канд. психол. наук : 19.00.07 / Валентина Василівна Завірюха. – К., 2007. – 20 с. 180

38.Зарицька В.В. Формування у старшокласників здатності до самореалізації : автореф. дис. ... канд. психол. наук : 19.00.07 / Валентина Василівна Зарицька. – Х., 2006. – 21 с.

39.Іванова С.В. Критерії та показники розвитку професійної компетентності вчителів біології в закладах післядипломної педагогічної освіти / С.В. Іванова // Вісник Житомирського державного університету ім. І. Франка. – 2010. – Вип. 52. – С. 152–156.

40.Кальниш В.В. Психофізіологічні системні механізми формування працездатності операторів : автореф. дис. ... д-ра біол. наук : 14.03.26 / Валентин Володимирович Кальниш. – К., 1996. – 32 с.

41.Капля А.М. Соціалізація курсантів / А.М. Капля – К.: НПУ імені М.П. Драгоманова, 2008. – С. 63–68.

42. Карамушка Л.М., Ткалич М.Г. Самоактуалізація менеджерів у професійно-управлінській діяльності (на матеріалі діяльності комерційних організацій) : монографія. – Запоріжжя : Просвіта, 2009. – 262 с.
43. Католик Г. Техногенні катастрофи: психологічна допомога очевидцям та постраждалим / Г. Католик, І. Корнієнко. – Львів : Червона калина, 2003. – 144 с.
44. Келен Л.М. Особливості трансформування мотивів у процесі професійної переорієнтації вчителів : автореф. дис. ... канд. психол. наук : 19.00.03 / Л.М. Келен. – К., 1998. – 24 с.
45. Климчук В.О. Математичні методи у психології / В.О. Климчук. – К.: Освіта України. – 2009. – 288 с.
46. Коваль І.С. Формування професійної готовності майбутніх рятувальників до діяльності в екстремальних умовах: дис. ... канд. пед. наук : 13.00.04 / Ігор Святославович Коваль. – Львів, 2017. – 304 с.
47. Коваль І.С. Особливості формування особистості для діяльності в екстремальних умовах / І.С. Коваль, Р.Л. Ткачук // Особистість в 181 екстремальних умовах : зб. тез IV наук.-практ. конф., 29 листопада 2011 р., м. Львів. – Львів, 2011. – С. 79–81. 5
48. Коваль М.С., Коваль І.С. Основні принципи професійної підготовки майбутніх рятувальників // Військова освіта. Національний університет оборони України імені Івана Черняхівського. – 2021. – №2(44). – С. 100–107.
49. Ковальова А.В. Педагогічні умови самореалізації старшокласників у навчально – виховному процесі загальноосвітньої школи : автореф. дис. ... канд. пед. наук : 13.00.07 / Антоніна Валеріївна Ковальова. – Луганськ, 2005. – 20 с.
50. Piechka L., Honchar M., Koval M., Kusiya M., Lytvyn A., Levchuk N. Innovative Educational Environment in the Conditions of Educational Reform: Neuropsychological Approach // BRAIN. Broad Research in Artificial Intelligence and Neuroscience, 2022. – № 13. – P. 80–93.

51. Piletska L., Bocheliuk V., Panov N., Yaremchuk V., Borysiuk A. Authority as a factor of formation of a leader's personality and life position // ASIA LIFE SCIENCES Supplement. – 2019. – № 21(1). – P. 445–461.
52. Piletska L., Popovych I., Kononenko O., Kononenko A., Stynska V., Kravets N., Blynova O. Research of the Relationship between Existential Anxiety and the Sense of Personality's Existence // Revista Inclusiones. – 2020. – Vol. 7 num Especial. – P. 41–59.
53. Popovych I., Chervinskyi A., Kazibekova V., Chervinska I., Machynska N. Empirical research of the typology of social expectations of the personality // Amazonia Investiga. – 2021. – № 10(43). – P. 112–122.
54. Popovych I., Halian O., Geiko Ie., Zaverukha O., Spyska L., Bokhonkova Yu., Fedyk O. Research on the Correlation between Subjective Control and the Indexes of Study Progress of Bachelors of the Faculty of Physical Education and Sport // Revista Inclusiones. – 2020. – № 7(Especial). – P. 497–511.
55. Popovych I., Tkach T., Sirko R., Rudenko L., Sokolova H., Slobodianyuk V., Blynova O. Research on Mental States of Anxiety of FirstYear Cadets of the University of Life Safety // Revista Inclusiones. – 2020. – № 7(Especial). – P. 264–278.

Інтернет-ресурси:

1. Вікова та педагогічна психологія: Навч. посіб. / О.В. Скрипченко, Л.В. Долинська, З.В. Огороднійчук та ін.- К.: Просвіта, 2001.- 416 с. / [електронний ресурс] Режим доступу: <http://194.44.152.155/elib/local/sk743646.pdf>
2. Е. Гуцало Електроний курс з вікової психології https://wiki.cuspu.edu.ua/index.php/%D0%92%D1%96%D0%BA%D0%BE%D0%B2%D0%B0_%D0%BF%D1%81%D0%B8%D1%85%D0%BE%D0%BB%D0%BE%D0%B3%D1%96%D1%8F_%D0%93%D1%83%D1%86%D0%B0%D0%BB%D0%BE_%D0%95.%D0%A3.
3. Національна бібліотека України ім. В. І. Вернадського <http://nbuv.gov.ua/>
4. Колекція тестів з психології <http://test.vin.com.ua/>

5. Психологія розвитку та формування особистості дитини : реком. бібліогр. покажч.
http://hnpu.edu.ua/sites/default/files/files/biblioteka/psychol_rozv_dytny.pdf